Marife, yıl.1, sayı.1, s.95-127

ABBÂSÎ DEVLETİ'NE KARŞI İLK SİLAHLI HAREKETLER

Cem Zorlu*

Abbâsîler, İslâm tarihi içerisinde, uzun ömürlü devletlerden birisini kurmuşlardır. Emevîlere karşı 32 yıl sabırla sürdürülen bir davet sürecinden sonra kurulan Abbâsî Devleti'nin ilk halifesi, Ebu'l-Abbas'ın dört yıl süren iktidarı döneminde, genç devleti derinden etkileyen güçlü bir muhalefet hareketine rastlamamaktayız. Dört yıllık bu kısa dönem, Abbâsî propagandacılarının cazip vaadlerine kanarak Abbâsî Daveti'ne katılan değişik grupların umutlu bekleyişleri ile geçmiştir.

Mansur iktidara geldikten sonra, Abbâsî Daveti çatısı altında toplanan ve her birinin yeni devletten beklentileri olan çok farklı niteliklere ve gayelere sahip gruplardaki bu ümidin yavaş yavaş hayal kırıklığına dönüştüğünü görmekteyiz. Bu grupların isteklerine bazı komutanların siyâsî beklentileri de katılınca, Abbâsî Devleti'ne karşı büyük bir muhalif güç ortaya çıkmıştır. Aslında devletin kurulduğu ilk günlerde değişik oturumlarda resmi ağızlar tarafından dile getirilen devletin Abbâsî hanedanına ait olduğu olgusu, Ebu'l-Abbas'ın yumuşak tabiatı neticesinde pratikte pek şiddete dönüşmemişti. Ancak siyâsî bir dahi olan Mansur'un sert ve şiddete yönelik politikaları aile içi çatışmaları körüklemiş ve muhalif grupları harekete geçirmiştir.

İşte Mansur'un 20 yıllık iktidar döneminde ortaya çıkan 25 civarında büyüklü küçüklü isyanları, sebeplerini ve arka planlarındaki dinî, siyâsî, sosyal ve ekonomik fenomenleri bir makale sınırları içerisinde incelemeye çalışacağız.

I. VALİ VE KOMUTANLARIN İSYANLARI

Tarihte meydana gelen ihtilaller ve isyanlar incelendiği zaman görülecektir ki, pek çok ihtilal ve isyanın akabinde isyancılar ile ihtilalciler, kendi içlerinde ihtilafa düşmüşler, zamanla isyan ve ihtilal kendi evlatlarını yemeğe başlamıştır. Başka bir deyişle, isyancılar ve ihtilalciler, menfaat çatışmasına girerek iç hesaplaşmalara başlamışlardır. Tarih, bunun pek çok örneği ile doludur.

* Dr., Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Araştırma Görevlisi. czorlu@hotmail.com

İşte Abbâsî devriminin hemen akabinde gerçekleşen olaylar da bu tarihî gerçeği ve geleneği yansıtmaktadır. Ebu'l-Abbas döneminde Ebu Müslim, Horasan'da önemli Abbâsî davetçilerini ve nüfuzlu şahsiyetleri tasfiye etmiştir. Ebu Müslim'in kendisi de Mansur döneminde aynı akibete uğramaktan kurtulamamıştır. Irak'da, ömürlerini ve enerjilerini Abbâsî Daveti uğruda tüketmiş olan davetçiler, komutanlar ve valiler, Ebu'l-Abbas ve Mansur tarafından acımasızca ortadan kaldırılmışlardır. Çünkü bu önemli şahsiyetler, devletin bekası için zorunlu (!) olan görevlerini tamamlamışlar ve varlıkları da artık devlet için gerekli değil, tehlikeli hale gelmiştir. Bunun üzerine halîfe de, ya suikast yoluyla ya isyana zorlayarak devletin ordusunu üzerine sevketmek suretiyle ya da başka bir metod ile onları ortadan kaldırmıştır.

Gerçekten bu insanlar, zamanla kazandıkları siyâsî ve askerî nüfuzlarını Halife Mansur'a karşı kullanarak, kuruluş aşamasında devleti uzun süre meşgul etmişlerdir.

1. Abdullah b. Ali İsyanı

Abdullah, Abbâsî Daveti'ni başlatan Muhammed b. Ali'nin kardeşi,[1] davetin Muhammed'den sonraki imamı İbrahim b. Muhammed'in ve ilk iki halîfe Ebu'l-Abbas ile Ebu Cafer Mansur'un amcaları idi. [2]

Tarihi kaynaklar, Abbâsî Daveti esnasında Abdullah'ın kayda değer siyâsî bir faaliyetinden bahsetmezler.[3] Siyâsî ve askerî alandaki şöhretine, son Emevî halifesi Mervan b. Muhammed'i Zap suyu savaşında yenmesiyle[4] ve Şam bölgesinde Emevilere yönelik yaptığı soykırımla[5] ulaştı. Daha sonra Abbâsî Devleti'ne yönelik Şam bölgesinde cereyan eden ayaklanmaları bastırarak, bu şöhretini pekiştirdi.[6] Bu başarılarının karşılığı olarak Ebu'l-Abbas tarafından h. 132/m750 yılında Şam'a vali olarak atandı[7] ve isyan tarihi olan h. 136/m. 754'e kadar Şam, Kınnesrîn, Humus ve Ürdün'ün idaresini devletin resmi valisi olarak elinde tuttu. [8]

Abdullah b. Ali, Ebu'l-Abbas'ın 13 Zilhicce 136/9 Haziran 754 tarihinde vefat etmesinden hemen sonra, bu halifenin vasiyyeti gereği Mansur'a biat edilince kendisine verilen veliahtlık sözünün çiğnendiğini ve Ebu'l-Abbas'tan sonra hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia ederek Şam bölgesinde isyan etti.[9]

Tarihi kaynaklar, Abdullah'ı isyana sevkeden bu veliahtlık işi hakkında şu bilgiyi verirler: Ebu'l-Abbas, son Emevî halifesi Mervan'ı ortadan kaldıracak olan kişiyi veliahtı yapacağına söz vermiştir. Bunun üzerine Abdullah, o kritik günlerde 150 bin kişilik Mervan'ın ordusunun üzerine yürüyerek onu öldürmüş ve Emevî hilafetini fiilî olarak sona

[1] Zübeyrî, Nesebu Kureş, nşr. E. Levi Provençal, Kahire, 1982, s. 29.
[2] Müellifi Mechul, Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye ve Fihi Ahbâru'l-Abbas ve Veledihi, nşr. Abdülaziz Durî-Abdülcebbar Muttalîbî, Beyrut, 1971, s. 147.
[3] Hasan Fadıl Zainulanî, Siyasetu'l-Mansur Ebî Cafer ed-Dâhiliyye ve'l-Hâriciyye, Bağdat, 1981, s. 109-110.
[4] Taberî, Tarih, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, 1380-1387/1960-1967, VII, 432-435.
[5] Safedî, Vâfî bi'l-Vefeyât, nşr. Sven Dedering v. dğr. Beyrut, 1411/1991, XVII, 321.
[6] Taberî, age., VII, 443-446.
[7] İbn Asakir, Tarihu Medineti Dımeşk, nşr. Ömer b. Ğarâme, Beyrut, 1415/1995, XXXI, 62.
[8] Taberî, age., VII, 460, 465, 457.
[9] Belâzurî, Ensâbu'l-Eşrâf, nşr. Abdülaziz Durî, Beyrut, 1398/1978, III, 105; Taberî, age., VII, 470, 474.

erdirmiştir. [10] Verilen bu söz, sözde kalmış, Ebu'l- Abbas ölürken siyâsî ve sosyal baskılar neticesinde kardeşi Mansur'u yerine veliaht tayin etmiştir. [11]

Abdullah'ı isyana sevkeden bu temel faktörün yanı sıra bazı yar unsurları da şöyle sıralayabiliriz:

Abdullah b. Ali'nin yanında Osman b. Surâka el-Ezdî ve Bekkâr b. Müslim el-Ukaylî[12] gibi daha önce Abbâsî Devleti'ne karşı isyan etmiş, fakat cezalandırılmayıp affedilmiş olan Şam bölgesinden bazı önemli şahsiyetlerin varlığı ve destiği, Abbâsî Devleti'nin kurulmasıyla nüfuzlarını kaybetmiş olan Şamlılar'ın bu isyanda kışkırtıcı bir rol oynadıkları ihtimalini akla getirmektedir.[13] Onlar, Abdullah'ın kendilerine reva gördüğü acımasız tavırlara rağmen, Şam'da Emevî hilafetini tekrar canlandırmak[14] veya en azından şimdilik Abbâsî Devleti'ni zayıflatarak sonra da kolayca işini bitirebilmek[15] için bu aile içi çatışmadan kendilerine pay çıkarmaya çalışmışlardır. Şamlılar'ın Abdullah'a bu destekleri, Hz. Ali ile Muaviye zamanından beri süregelen Şam-Irak kavgasında, kabilecilik ve bölgecilik dürtüsü ile yapılan hamlelerden biri idi.

Faruk Ömer bu isyanı, bir taht kavgasından öte Abdullah'ın küskünlüğünü fırsat bilen Şamlılar'ın bir isyanı ve yeni devlete karşı daha önce Suriye'de gösterilen silahlı tepkilerin bir halkası olarak değerlendirmekte ve sözünü şöyle sürdürmektedir: "Görünen o ki, Abdullah ile Suriyeliler arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi söz konusu idi. Herbiri, hedefini gerçekleştirmek için diğerinden istifade etmiştir. Abdullah'ın hedefi hilafet, Suriyeliler'in hedefi ise, Horasanlılar'dan intikam almak, kaybettikleri imtiyazları tekrar elde etmek ve Irak'a kaptırmış oldukları siyâsî üstünlüğü yeniden kazanmak idi."[16]

Jacob Lassner'e göre ise, Suriyeliler bu isyanı, Emevî hilafetini ihya etmek veya o dönemdeki Şam'ın nüfuzunu tekrar elde emek için değil, bilakis sadece Suriye'nin merkezî yönetime karşı daha özerk olmasını temin için desteklemişlerdir.[17]

Abdullah'ın ordusu içindeki pek çok şahsiyet ve komutanın son Emevî halifesi Mervan'ın bürokratlarından ve Emevî azatlılarından olması; askerlerin büyük çoğunluğunun Şam, Cezire ve Musul yörelerinden olması ve Şamlı teknokratlar, Züfer b. Asım el-Mühellebî'nin Kınnesrîn'e, Hakem b. Dabân'ın Filistin'e, Osman b. Surâka el-Ezdî'nin Şam'a vali, Mansur b. Caûne'nin de emniyet müdürü olarak atanması[18] bu isyanın sadece coğrafî olarak değil, aynı zamanda insan unsuru itibariyle de bir Şamlılar isyanı olduğunu göstermektedir.[19]

Abdullah'ı isyana sevkeden ve ona güven duygusu veren diğer bir unsur, komutası altında bulunan daha önceki mücadelelerde tecrübe kazanmış ve özellikle de Bizans'a

[10] Taberî, age., VII, 474; Ezdî, Tarihu'l-Mevsıl, nşr. A. Habibe, Kahire, 1387/1967, s. 163; İbn Kesir, Bidâye ve'n-Nihâye, nşr. A. Ebû Mulhim v. dğr, Beyrut, 1407/1987, X, 45

[11] Ya'kûbî, Tarih, Beyrut, 1415/1995, II, 361-362.

[12] Belâzurî, age., III, 105.

[13] Hüseyin Muhammed Süleyman, ed-Devletü'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsî, Riyad, 1404/1984, s. 83.

[14] Nebile Hasan, Tarihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye, İskerderiye, 1988, s. 106.

[15] Haldun Nevvâf Şevha, Mevkıfu Biladi-ş-Şam mine'l-Hilafeti'l-Abbâsiye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel, (Basılmamış Y. Lisans tezi), İrbid, 1413/1992, s. 125-129.

[16] Faruk Ömer, el-Abbâsiyyûne'l-Evâil, Beyrut, 1390/1970, I, 139.

[17] Jacob Lassner, "Did the Caliph Abu Ja'fer al-Mansûr Murder His Uncle Abdullah b. Ali...", Studies in Memory of Gaston Wiet, Jerusalem, 1997, s. 72-73.

[18] Belâzurî, age., III, 106

[19] Şakir Mustafa, Devletu Beni'l-Abbas, Kuveyt, 1973, I, 210.

karşı savaş için özenle hazırlanmış ve eğitilmiş büyük bir ordunun varlığı idi.[20] Belâzurî'nin asker sayısını 100 bin[21] olarak verdiği bu ordu, o günün şartları içerisinde gerçekten büyük bir güç idi.

Son Emevî halifesi Mervan'ı ortadan kaldırmak ve Şam bölgesindeki ayaklanmaları bastırmak suretiyle genç devletin bölgedeki otoritesini temin eden Abdullah'ın[22], o ana kadar valilik dışında siyasette çok etkin bir rolü bulunmayan Mansur karşısında kendisini hilafete daha layık görmesi gayet tabiî idi.[23] O, bu iddiasını Ebu'l-Abbas'ın vefat haberi ulaşınca komutanlarının huzurunda açıkça dile getirmişti.[24] Ayrıca Abdullah, sadece yeğeni Mansur'a karşı değil, yaşça kendisinden büyük diğer kardeşlerine karşı da devletin kuruluş aşamasında oynadığı önemli rolden dolayı, kendisini hilafete daha layık görüyordu.[25]

Abdullah, Mansur'a karşı, daha sonra Abbâsîler'in Alioğulları karşısında, hilafetlerini veraset çizgisi içerisinde meşrulaştırmak için kullandıkları "*amcanın hilafete daha layık olduğu*" argümanını kullanmıştı.[26] O, isyanını meşrulaştırmak için şöyle diyordu: "*Ebu'l-Abbas kendisinden sonra beni halîfe olarak atamıştır. Çünkü ben, onun amcasıyım ve varisiyim. Dolayısıyla ancak ben hilafete layığım.*" [27]

Abdullah b. Ali bu duygularla ve saiklerle isyanını ilan ederek kısa süre içerisinde Şam, Cezîre, Kınnesrîn, Filistin, Rak'a, Haleb, Diyar-ı Rabîa, Diyar-ı Mudar ve Harran'ı kontrolü altına aldı[28] ve buralara valiler atadı.[29] Kardeşi Abdüssamed'i de veliahtı olarak ilan etti.[30]

Mansur, Ebu'l-Abbas vefat ettiği zaman hac emiri olarak gittiği Mekke'den dönmekte idi.[31] Gerçekte Mansur, kardeşi Ebu'l-Abbas'ın Abdullah b. Ali'ye veliahtlık sözünden haberdar olmalı ki, daha yolda iken Abdullah'ın isyan edebileceğinden bahsederek istişarelerde bulundu. Bu istişareler neticesinde hızla başkent Enbar'a vararak devletin kontrolünü eline aldı.[32]

Enbar'a ulaştıktan bir müddet sonra Abdullah'ın isyan haberi Mansur'a ulaştı.[33] Halife, isyandan vazgeçmesi için amcasına bir kaç mektup yazdı[34] ise de, bunlar, onu ikna etmekten çok üzerine sevkedeceği orduyu hazırlayabilmek için vakit kazanmak amacını taşıyordu. Aslında Mansur amcasının bu işten vazgeçmeyeceğini biliyordu; fakat bu vesile ile ileride problem çıkarabilecek bir rakibini saf dışı bırakmak istiyordu.

[20] Hugh Kennedy, The Prophet and The Age of The Caliphates, Newyork, 1986, s. 130; Bahriye Üçok, İslâm Tarihi: Emeviler- Abbâsîler, Ankara, 1979, s. 93.

[21] Ensab, III, 198.

[22] Mahmud Şakir, et-Tarihu'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991, V, 107-108.

[23] Mahmud Şakir, age., V, 107.

[24] Belâzurî, age., III, 188

[25] M. Şakir, age., V, 107.-108

[26] F. Ömer age., I, 140.

[27] İbn Asem, Kitabu'l-Futûh, Beyrut, 1406/1986, IV, 282.

[28] Belâzurî, age., III, 106; Taberî, age., VII, 475-476.

[29] Belâzurî, age., III, 189.

[30] Belâzurî, age., III, 106.

[31] Dîneverî, el-Ahbaru't-Tıvâl, nşr. A. Amir-C. Şeyyâl, Bağdat, ts. (Metekbetü'l-Müsenna), s. 378.

[32] Belâzurî, age., III, 189. İbn Kesîr, age., X, 64.

[33] Ya'kubî, age., II, 365.

[34] İbn Abdirabbih, el-Ikdu'l-Ferid, nşr. M. M. Kamîha, Beyrut, 1407/1987, IV, 294; Mesûdî, Murûcu'z-Zeheb, nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut, 1408/1988, III, 302.

Mansur, Abdullah gibi ünlü ve acımasız bir komutana karşı yine onun kadar ünlü ve tecrübeli bir komutanı göndermeliydi. Bu şahıs, Abbâsî Daveti döneminde rüşdünü ve devlete bağlılığını isbat etmiş Ebu Müslim'den başkası olamazdı. Mansur, hiç sevmediği hatta Ebu'l-Abbas'a öldürmesinin bile teklif ettiği Ebu Müslim'i Abdullah'ın üzerine göndermekle bir taşla bir kaç kuş vurma düşüncesinde idi:

1- Hangisi öldürülürse öldürülsün Mansur kazançlı idi.[35] Çünkü ona göre her ikisi de devlet için tehlikeli idi.

2- Mansur, Horasan'a gitmek isteyen Ebu Müslim'i Abdullah'ın üzerine göndererek onu güç merkezi Horasan'dan uzak tutmuş olacak ve eğer galip olarak başkente dönerse Horasan'a dönme fırsatı vermeden onun da işini bitirecekti. Nitekim böyle de yapmıştı.

3- Bu seçimde diğer önemli bir nokta ise, Abdullah'ın ordusundaki Horasanlı asker ve komutanların saf değiştirmesini sağlamaktı.[36] Çünkü onlar Ebu Müslim'e karşı savaşmazlardı.[37]

Ebu Müslim beraberindeki 40 bin kişilik ordu[38] ile Nusaybin'e ordugah kurmuş olan Abdullah'ın üzerine yürüdü. Abdullah, saf değiştirirler endişesi ile 17 bin Horasanlı askeri öldürmüş[39] olsa bile yanındaki iyi donatılmış yaklaşık 80 bin kişilik ordu ile hem sayısal hem de techizat bakımından üstünlüğe sahipti.

Savaş, Abdullah'ın ordusunun bu üstünlüğüne rağmen Ebu Müslim'in askeri dehası ve Abdullah'ın savaş öncesinde ve sonrasında yaptığı askeri ve stratejik hatalar[40] yüzünden Şam ordusunun yenilgisi ile son buldu. Abdullah askerlerini yüzüstü bırakarak şanına yakışmayacak bir şekilde savaş meydanından kardeşi Abdüssamed'le birlikte kaçtı ve diğer bir kardeşi Basra valisi Süleyman'a sığındı. [41]

H. 136 yılının Zilhicce ayında başlayan[42] ve h. 137 yılının Cemaziyelahir ayında sona eren[43] bu isyan ve ardından ortaya çıkan çatışmalar esnasında ölenlerin sayısı hakkında kaynaklar, kesin bir rakam vermezler, sadece pek çok kişinin öldürüldüğünü belirtmekle yetinirler.[44] Abdullah b. Ali de h. 139/m. 757 yılında tutuklanarak hapsedildi[45] ve h. 143/m. 764 yılında düzenlenen bir suikast sonucu hapishanede öldürüldü.[46]

İsyanın neticelerini şöyle sıralayabiliriz:

1- Abdullah'ın isyanı, Abbâsî ailesi içerisinde hilafet merkezli ilk siyâsî çatışmadır. Uzun davet sürecinde birlik ve beraberliğini koruyabilen aile, ilk kez bir hizipleşmeye sahne olmuştur.

[35] Zehebî, Siyeru Alami'n-Nübelâ, nşr. Ş. Arnavut v. dğr., Beyrut, 1401-1409/1981-1989, VII, 88-89.

[36] Y. Debbus Mutran, Min Tarihi Suriye ed-Dünyevî ve'd-Dinî, Beyrut, 1983, V, 232.

[37] Taberî, age., VII, 472.

[38] İbn Asem, age., IV, 383.

[39] İbnü'l-Cevzî, Muntazam fî Tarihi'l-Ümem ve'l-Mulûk, nşr, M. A. Ata, Beyrut, 1412/1992, VIII, 4.

[40] Bu hatalar için bk. Cem Zorlu, Ebu Cafer el-Mansur Döneminde Dînî, Siyâsî, ve Sosyal Mahiyetli İsyanlar, (Basılmamış Doktora Tezi) Konya, 1999, s. 22-25, 42-44.

[41] Taberî, age., VII, 478-479.

[42] İbn Tağriberdî, en-Nucûmu'z-Zâhira, nşr. F. M. Şaltut v. dğr., Kahire, 1390-1392/1970-1972, I, 333.

[43] Taberî, age., VII, 478; Ezdî, age., s. 164.

[44] Menbicî, Muntehab min Tarihi'l-Menbicî, nşr. Ö. A. Tedmurî, Trablus, 1406/1986, s. 119.

[45] Taberî, age., VII, 501; Müellifi Mechul, el-Uyun ve'l-Hadâik, Bağdat, ts. (Mektebetü'l-Müsenna), III, 226-227.

[46] Belâzurî, age., III, 113; Taberî, age., VIII, 7.

2- Bizans'la mücadele esnasında hem siyâsî hem de askerî alanda bölge insanına ihtiyaç duyacağını farkeden Mansur, Abdullah'ın isyanını desteklemelerine rağmen Suriyeliler'i affederek onlara idarî ve askerî görevler verdi. Böylece Abbâsî Devleti'nin kuruluşu ile ortaya çıkan ve Abdullah'ın isyanı ile artan, taraflar arasındaki gerginlik ortadan kalktı.

3- Mansur ile Ebu Müslim arasındaki güven problemi bu isyanla su yüzüne çıkmıştır. Ebu Müslim, Abdullah'la savaşmak istememiş[47], Mansur da yenilgi sonrası Ebu Müslim'in eline geçen Abdullah'ın hazinesinin tesbiti ve sayımı için bir uzman gönderme ihtiyacı hissetmiştir.[48]

4- Savaş öncesi askerin güvenini ve sempatisini kazanmak için halife, asker maaşlarını 60 dirhemden 80 dirheme yükseltmiştir.[49]

5- Mansur, Abdullah'ın isyanından sonra diğer amcalarından da endişe ederek zamanla onların idarî ve askerî görevlerinde kısıtlamalara gitmiştir.[50] Mansur sadece amcalarına yönelik tedbirle yetinmemiş, Abbâsî ailesi üyelerini siyasetten uzak tutmak için başkentten uzaklaştırmış, hatta bir kaçı dışında başkente yakın bölgelerden hiç birine ikta vermemiştir.[51]

6- Abdullah'ın Emevî hanedanı üyelerini öldürerek ele geçirdiği kıymetli mal ve mücevherler, merkezî hükümete intikal ederek, Abdullah'a karşı ordu techiz edilirken yapılan aşırı harcamalar sonucunda boşalan devlet hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olmuştur.

2. Cehver b. Merrâr el-Iclî İsyanı

Fudayl kabilesinin Icl kolundan[52] olan Cehver'in ismi, tarih kitaplarında ilk olarak h. 130/m. 748 yılında Ebu Müslim'in Emevîler'in Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın üzerine gönderdiği Kahtabe b. Şebib'in ordusundaki komutanlar arasında geçmektedir.[53] Abbâsî ailesinin güvenini kazanan bu komutan, daha sonra h. 132/m750 yılında Cezire, Azerbaycan ve Ermenistan valisi Ebu Cafer el-Mansur tarafından bölge emniyet teşkilatının başına getirilmiştir.[54]

Cehver'in neden isyan ettiği konusunda tarih kitapları şu bilgileri vermektedir:

H. 137/m. 755 yılında Horasan'da Sünbaz isimli bir şahıs Ebu Müslim'in intikamını almak için isyan etmişti. Kısa sürede Horasan'ın büyük bir kısmını ve Maveraünnehir'i ele geçiren Sünbaz'ın üzerine o ana kadar kendisine verilen idarî ve askerî vazifeleri başarıyla yerine getiren, cesur ve yiğit komutan Cehver gönderildi.[55] Cehver, 60. 000 Sünbaz taraf-

[47] Yakubî, age., II, 365.
[48] Uyûn, III, 219.
[49] Belâzurî, age., III, 107.
[50] Ahmed Şamî, ed-Devletü'l-İslamiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel, Demam, 1404/1983, s. 63.
[51] S. Ahmed Ali, Bağdâd: Medinetü's-Selam, Bağdat, 1985, I, 29.
[52] Ömer Rıza Kahhâle, Mu'cemu Kabâili'l-Arab; Dımeşk, 1368/1949, II, 756.
[53] Dîneverî, age., s. 364; Taberî, age., VII, 388-389.
[54] Taberî, age., VII, 453, 458.
[55] Belâzurî, age., III, 247.

tarını öldürerek isyanı kanlı bir şekilde bastırdı.[56] Ve bu başarısından dolayı Rey valiliğine tayin edildi.[57]

Cehver, Sünbaz'dan elde ettiği ganimetlerin tümünü askerlerine dağıttı. Kardeşi Ebu'l-Abbas'dan boş bir hazine devralan ve devlet hazinesini doldurmak için her türlü fırsatı değerlendirmeğe çalışan Mansur, bu dağıtımı duyunca Cehver'i hainlikle suçlayarak valilikten azletti ve yerine Mucâşi b. Yezid'i tayin etti.[58]

Para konusunda Mansur'un hassasiyetini bilmesi gereken Cehver, bu yüzden daha önce Ebu Müslim'in başına gelenleri çok çabuk unutmuşa benziyordu. Herşeye rağmen onun -rivâyetlerin belirttiğine göre[59]- cömertlik vasfı ağır basmış ve bütün ganimeti askerlerine pay etmişti. Ünlü komutan, valilikten azlini hazmedemeyerek halifenin bu emrine karşı geldi ve yeni vali Mucâşi'i öldürerek başını başkente gönderdi.[60] Böylece Mansur'la Cehver arasındaki ipler koptu.

Halife doğu eyaletlerinde tekrar sükuneti sağlamak için, hemen Ömer b. Hafs komutasında bir öncü birliği, ardından da Muhammed b. Eşas komutasında büyük bir orduyu Cehver'in üzerine gönderdi. Cehver, hilafet ordusu karşısında büyük bir bozguna uğrayarak kardeşi ile birlikte kaçmak zorunda kaldı.[61]

Cehver ile kardeşi önce, o esnada Cezire bölgesinde isyan etmiş olan hâricî Mülebbed'e katılarak güç birliği yapmak istediler. Yolda onun öldürüldüğü haberini alınca, Azerbaycan valisi Yezid b. Hatim'e sığınmak için Azerbaycan'a yöneldiler. Fakat ihanete uğrayarak yakın dostları tarafından Yezid'e ulaşamadan öldürüldüler.[62]

Bu isyanla ilgili bazı değerlendirmeler yapmak istiyoruz:

Mansur, Abdullah b. Ali'nin Emevîler'den aldığı kıymetli malları ele geçirdikten sonra, Ebu Müslim'den Sünbaz'a ondan da Cehver'e intikal eden ve Cehver'in de askerleri arasında paylaştırdığı hazine uğrunda sadık bir komutanını harcamaktan kaçınmamış ve tarihçilerin kendisine verdiği "*Ebu'd-Devânik*" (*Metelik babası*)" lakabına uygun olarak hazinesini güçlendirmek için her türlü riski almaktan çekinmemiştir.

Halife, kendisine isyan edenlere karşı çok sert tepki göstermekle birlikte sadık bendelerini de mükafatlardırmayı ihmal etmemiştir. Bu isyanı bastıran başkomutan Muhammed b. Eşas'ı Rey'e; komutan Ömer b. Hafs'ı da Basra'ya vali tayin etmiştir.

İsyanda dikkati çeken bir başka nokta şudur: Abbâsîler'e karşı Sünbaz'ın yanında yer alan bölge insanı, yine Abbâsîler'e karşı bir Abbâsî valisinin yanında yer alarak merkezî hükümete karşı her fırsatta tepkisini dile getirmeye çalışmıştır.

Hâricîlik fikrini benimsememiş olmasına rağmen Cehver'in hâricî Mülebbed'e katılma düşüncesi, isyancılar arasında dava birliği olmasa bile hedef birliğinin birleştirici bir unsur olduğuna dair tipik bir örnek teşkil etmektedir.

[56] Taberî, age., VII, 495; Makdisî, Kitabu'l-Bed ve't-Tarih, Paris, 1916, VI, 83.
[57] A.y.
[58] A.y.
[59] A.y.
[60] Belâzurî, age., III, 247.
[61] Belâzurî, age., III, 247. Taberî, age., VII, 497.
[62] Belâzurî, age., III, 247.

3. Abdulcebbar b. Abdurrahman el-Ezdî İsyanı

Arab kabilelerinin en büyük ve en meşhurlarından biri olan Ezd kabilesine mensub Abdülcebbar, davet döneminde Abbâsîler'in değişik bölgelere seçip gönderdikleri 70 davetçiden biridir.[63] Aynı zamanda o, Cehver gibi Kahtabe'nin ordusunda bir komutandır.[64]

Abbâsî Devleti kurulduktan sonra ilk iki halîfe döneminde h. 132/m.750'den Horasan'a vali atandığı h. 140/m.758 yılına kadar başkent emniyet teşkilatının başında bulunmuştur. Sadece Abdülcebbar değil, kardeşleri de değişik askerî ve idarî kademelerde devlete hizmet etmişlerdir.[65]

Abdulcebbar, Horasan'da çok iyi bir yönetim ortaya koyarak devletin bölgedeki nüfuzunu güçlendirdi.[66] Fakat Horasan valiliğinde gözü olan başkent emniyet müdürü Müseyyeb b. Züheyr, Abdülcebbar ile Mansur'un arasını açmak için bir komplo kurarak Abdülcebbar'a şöyle bir mektup yazdı:

"*Bir gün Mansur bana şöyle dedi: Kim Horasan'a vali olur, madden ve manen orayı imar eder, halkına iyi davranır, ordusunu doyurur ve hele hele bütün bunları yaptıktan sonra hazinesinde de 10 milyon (dirhem) olursa, işte gerçek vali odur.*" [67]

Abdülcebbar bu mektubu okuyunca, halifenin takdirini kazanmak ve konumunu güçlendirmek için hemen halifeye şöyle bir mektup yazdı:

"*Harcamaları çıktıktan ve askerlerin maaşlarını ödedikten sonra, hazinemde 10 milyon (dirhem) kalmaktadır.*" [68]

Mansur bu mektubu alır almaz, bu parayı istedi. Fakat bu kadar para Horasan hazinesinde yoktu. Abdülcebbar, Müseyyeb'in tuzağına düşerek yalan söylemişti. Halife de ısrarla bu parayı istiyordu.[69]

Görülmektedir ki Müseyyeb, hem Mansur'u hem de Abdülcebbar'ı çok iyi tanıyordu. Halifenin gözüne girebilmek için Abdülcebbar'ın yalan söyleyebileceğini tahmin etmişti.

Abdülcebbar, yalanı ortaya çıkınca, bizzat huzuruna gelip özür dilemek için haliféden izin istedi. Fakat halife bunu kabul etmedi. Çünkü Müseyyeb'in sürekli kışkırtmaları neticesinde Mansur'un ona güveni sarsılmıştı. Bunun üzerine çaresiz kalan ve gururu kırılan Abdülcebbar, "*Ebu Ca'fer beni kendine kulluğa çağırıyor*" diyerek kızgınlığını ve hıncını açığa vurdu[70] ve h. 141/m. 758'de isyan etti.[71]

Halife, ikna etmek ve zaman kazanmak için yazdığı mektuplara[72] Abdülcebbar'dan olumlu bir cevap alamayınca, oğlu komutasında güçlü bir orduyu bölgeye sevketti.[73] Ordu bölgeye ulaşınca, Abdülcebbar'ın halife ile sürtüşmeye girmesinden hoşlanmayan

[63] Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsiye, s. 221.
[64] Taberî, age., VII, 390-391.
[65] Halife b. Hayyat, Tarih, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1414/1993, s. 335-350.
[66] Belâzurî, age., III, 228.
[67] Belâzurî, age., III, 227.
[68] A.y.
[69] A.y.
[70] A.y.
[71] Ya'kubî, age., II, 371; Uyûn, III, 228; Taberî, age., VII, 508.
[72] Bu mektuplar için bk. Cem Zorlu. age., s. 62-63.
[73] Uyûn, III, 228; Taberî, age., VII, 509.

Mervurruz halkı, hilafet ordusuna da güvenerek Merv'de bulunan Abdülcebbar'la savaşa tutuştular.[74] Abdülcebbar'ın saflarında çözülmeler başladı. kısa bir süre içerisinde yanında çok az bir grup kalan Abdülcebbar için kaçmaktan başka çare kalmamıştı. Yanında kalan beş sadık adamıyla bir pamuk tarlasına sığınan Abdülcebbar yakalanarak ailesi ile birlikte başkente gönderildi.[75]

Mansur, Abdülcebbar'ı el ve ayaklarını kestirterek öldürttü ve ailesini de Yemen'e yakın bir ada olan Dehlek'e gönderdi.[76]

H. 137/m. 755 yılında Ebu Müslim'in öldürülmesinden beri siyâsî ve sosyal çalkantıların eksik olmadığı Horasan bölgesinde, Abdülcebbar'ın isyanının bastırılmasından sonra h. 150/m. 767 yılındaki Üstazsîs isyanına kadar sessizlik hâkim olmuştur. Üç dört senelik bu çalkantılı dönem bölge halkında bıkkınlık ve yorgunluk meydana getirmişti. Halk artık barış istiyordu ve bunun için Abdülcebbar'ın yanında yer almamıştı.

Bu dönem içerisinde bölge insanı, Abbâsî Devleti'ne karşı muhalefet hareketlerini hem madden hem de manen desteklemişti. Ne garibtir ki, Abbâsîler'i iktidara taşıyan bu insanlar, yine ilk dönemde onların en güçlü muhalifleri olmuşlardır. Bu durum, aslında bölge inanının çözüm bekleyen çok önemli sosyal, ekonomik ve siyâsî problemlerinin bulunduğunu; fakat yeni devletin bu problemleri çözmede başarısız kaldığını göstermektedir.

Halifenin bölgeye gönderdiği ordu, herhangi bir sıcak çatışmaya girmediği için yıpranmamış ve zaman zaman problem çıkaran Taberistan kralının üzerine sevkedilerek aynı zamanda ikinci bir mesele de halledilmiştir. Böylece ordunun techizi için yapılan harcamalar da boşa gitmemiştir.

4. Uyeyne b. Musa İsyanı

Uyeyne'nin ilk siyâsî faaliyetleri Abbâsî Daveti ile birlikte başlamıştır. H. 100/m.718 yılında Muhammed b. Ali'nin oluşturduğu "*Davetçiler Komitesi*"nin 70 üyesi arasında adı geçmektedir.[77]

H. 132/m.750 yılında son Emevî halifesi Mervan'ı mağlup eden Abbâsî ordusunda bir subay olarak vazife yapmıştır.[78]

H. 141/m.758 yılında Sind bölgesinde babası Musa'ya vekaleten valiliğini[79] dışında, tarih kitapları onun herhangi bir idarî ve askerî görevinden bahsetmezler.

H. 141 yılının sonlarına doğru (m.759), babasının başkentte vefatı üzerine Uyeyne, vekaleten sürdürdüğü Sind valiliğine asaleten atandı.[80]

Uyeyne vali olduktan bir müddet sonra, etnik açıdan hassas bir özelliğe sahip bölgede Yemenîler ile Mudarîler arasındaki dengeyi koruyamadı ve Mudarîler tarafında yer aldı. Bu politikasına karşı Yemenîler muhalefet edince de Yemen ve Rabîa kabilelerinden pek çok kişiyi öldürdü.[81] Böylece Sind bölgesinde anarşi ve kaos başladı.

[74] Taberî, age., VII, 509.
[75] Belâzurî, age., III, 228-229; Taberî, age., VII, 509.
[76] Belâzurî, age., III, 230; Taberî, age., VII, 509.
[77] Ahbaru'd-Devleti'l-Abbâsiye, s. 221.
[78] Taberî, age., VII, 432.
[79] Taberî, age., VII, 511.
[80] İbn Haldun, Tarihu İbn Haldun, Beyrut, 1391/1971, III, 200.
[81] Ya'kubî, age., II, 372.

Mansur bölgede olup bitenleri duyar duymaz, böyle hassas bir durumun bütün ülkeyi etkileyebileceğinden endişe ederek bölgeye Ömer b. Hafs komutasında bir ordu gönderdi ve Uyeyne'nin, valilikten istifasını istedi. Bunu gururuna yediremeyen Uyeyne, Ömer'i şehre sokmadı ve halifeyi tanımadığını belirterek h. 142/m.759 yılında isyan etti.[82] Ayrıca kaynaklar, Abdülcebbar isyanında olduğu gibi Müseyyeb b. Züheyr'in bu isyanda da Uyeyne'yi isyana sevkeden benzer komplosundan bahsederler.[83]

Ömer, bölge başkenti Mansura'yı kuşatma altına aldı. 11 ay süren kuşatma sonunda bölge halkından gerekli desteği göremeyen Uyeyne, Ömer'den eman istedi. Muhasaradan yorgun düşen Ömer de, Uyeyne'ye eman verdi.[84]

Bütün bu olanlardan sonra halifenin kendisini affedeceğinden endişe duyan Uyeyne, başkente giderken kaçarak Sicistan valisi Ma'n b. Zaide'ye sığınmak istedi. Uyeyne'nin Sicistan'a geldiğini duyan Yemâme kâbilesinden bir grup, katledilen akrabalarının intikamını almak için ansızın saldırarak Uyeyne'yi öldürdüler ve başını kesip Mansur'a gönderdiler.[85] H. 142 yılının ilk aylarında (m. 759) başlayan isyan, yine aynı yılın son aylarında (h. 142/m. 760) bastırıldı.[86]

Mansur, genel bir politika olarak isyancı üzerine gönderdiği komutanı işe daha ciddi ve samîmi sarılması için isyan çıkan bölgenin yeni valisi olarak atardı. Nitekim bu isyanda da öyle davranarak Ömer'i Sind'e vali tayin etti. Yeni vali Ömer, kısa süre içerisinde Uyeyne'nin açtığı yaraları sararak bölgede sükûnet ve huzûru temin etti.[87]

İsyanın başarısızlığındaki en büyük etken Uyeyne'nin kabilecilik duygularını kamçılayarak taraf tutması ve özelikle bölgede etkin olan Yemen kökenli kâbilelerin desteğini alamamasıdır.

Özellikle Emevîler döneminde Kaysîler ile Yemenîler arasında cereyan eden, otoritelerini kurmak veya güçlendirmek için halifelerin körüklemesiyle zaman zaman sıcak çatışmalara dönen siyâsî nüfuz kavgaları, Abbâsî döneminde halifelerin denge politikaları neticesinde azalmış; fakat yerini Arab-Acem çatışmasına bırakmıştır.

II. İRAN KÖKENLİ İSYANLAR

İslâm orduları tarafından toprakları fethedilerek hakimiyetine son verilmesinden önce İran Devleti, zamanın iki süper gücünden birini, yani bugünkü anlamı ile Bizans batı blokunu temsil ederken, İran doğu blokunu temsil ediyordu.

Müslümanların İran'ı fethinin neticeleri, daha önceki fetihlerden - İskender'in fethi gibi - çok farklı olmuştur. Daha önceki fetihlerin İran üzerindeki tesirleri sathî ve geçici olurken, Müslümanların fethi, din, örf-adet ve dil açısından, İran üzerinde köklü ve sürekli tesirler bırakmıştır.[88]

Köklü bir medeniyete ve dine sahip olan İran halkı, İslam'ı kabul etmelerine rağmen onu özümseyemedikleri için, eski günlerinin özlemi içerisinde yaşamışlar; eski dinle-

[82] Ya'kubî, age., II, 372; Taberî, age., VII, 512.
[83] İbn Haldun, age., III, 187.
[84] Halife, age., s. 351.
[85] Halife, age., s. 351. Ya'kubî, age., II, 373.
[86] Ya'kubî, age., II, 372-373; Taberî, age., VII, 512.
[87] Halife, age., s. 351.
[88] M. Vasfi Ebû Muğlî, İrân: Dirâse Âmme, Basra, 1985, s. 190-191.

ri Mecusîliğe son verdiği için İslâm'a, siyâsî hakimiyetlerine son verdiği için de Arablara karşı, değişik platformlarda gizli veya aşikâr mücadelelerini sürdürmeye çalışmışlardır. Özellikle sosyal ve dînî statülerini kaybeden din adamları ve soylular,bu mücadelede baş rolü oynarken, fakir tabaka da siyâsî ve ekonomik kriz dönemlerinde bu özlemlerini dile getirmişlerdir.

Özellikle bu ilk dönemde ortaya çıkan ğulat hareketleri, İrandaki bu ortamdan istifade ederek yayılma fırsatı bulmuşlar ve Mecûsîliğin, Maniheizmin ve Mazdekizmin, İslâmî fenomenlerle beslenmiş görüntüleri olarak Zındıklık, Hurremiyye ve Râvendiyye gibi hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olmuşlardır.[89]

Abbâsî Daveti, kısa bir süre içerisinde, Emevîler'e karşı olan hem İran hem de Arab muhalif hareketlerini, "*Kur'an ve Sünnete dönüş,*" "*Ehl-i Beyt'in hakkını tevdî etme*" gibi her gruba uygun sloganlarla kendi bünyesi içerisinde toplamayı başardı.[90] Mesela, Hurremiyye, kendilerinden olan Hıdâş ismindeki bir şahsın propagandası sonucu Abbâsî Daveti'ne katılmıştır.[91] Diğer gulat fırkalar da, söz konusu sloganların cazibesine kapılarak davete katıldılar. Gulat hareketlerin davete katılmasında, davet öncesi bu hareketlerle ilişkisi olan Ebu Müslim'in payı da büyük olmuştur.[92]

Bu hareketler, Abbâsî Daveti'ne, sadece vadedilen hususların cazibesine kapıldıkları için katılmadılar. Ayrıca onlar, bu davet sayesinde, içlerinde gizledikleri ve özlemini duydukları eski İran şanını ve itibarını, siyâsî, dînî ve kültürel açıdan tekrar ihyâ etmeyi de hedefliyorlardı.[93] Abbâsîler'in başarıya ulaşabilmek için İran menşeli bu tür gruplara davetde yer vermesi, bu gruplarda dînî ve etnik açıdan benlik şuurunun canlanmasına da vesile olmuştur. Artık bu gruplar böylece, toplumsal ve siyâsî olaylarda etkin rol oynayabileceklerinin farkına varmışlardır.[94]

Davet başarıya ulaştıktan sonra, davete katılan her grup, yeni devletten, vadedilen sözlerin veya kendi beklentilerinin yerine getirilmesini istemeye başladı. Fakat bu genç devlet, her grubun isteklerini yerine getirebilecek ne iktisâdî ve siyâsî güce, ne de yeterli bir idârî organizeye sahipti. Ayrıca, sosyal ve iktisâdî dengelerin davet esnasında bozulmasından dolayı özellikle Horasan bölgesinde iktisâdî kriz daha derinleşmiş ve sosyal tabakalar arasındaki uçurum artmıştı. Dolayısıyla, beklentilerine cevap bulamayan ve hayal kırıklığına uğrayan bu gruplarla yeni devlet arasında, artık bağlar kopma noktasına gelmişti.[95]

Bu gruplardan ilk tepki Bihâferîd liderliğinde Râvendiyye'den geldi. Ebu Müslim, bu hareketi hemen bastırdı. Daha sonra bunu Sünbâz, İshâk ve Üstâzsîs hareketleri takip etti.[96] Bu hareketleri, İranlı köylüler ve alt tabakanın yanısıra, zaman zaman soylular ve büyük toprak sahipleri de destekledi.[97] İranlılar, sadece kendi bünyelerinden çıkan bu tür hareketleri desteklemediler; aynı zamanda Sicistân ve Horasan'da Hâricî, Deylem ve

[89] Abdülaziz Dûrî, İslâm İktisat Tarihine Giriş, trc. Sabri Orman, İstanbul, 1991, s. 73-74;
[90] F. Ömer, age., I, 277.
[91] A. Dûrî, a.g.e., s. 79.
[92] A. Dûrî, a.g.e., s. 79-80.
[93] A. Dûrî, İlk Dönem İslâm Tarihi, trc. Hayrettin Yücesoy, İstanbul, 1991, s. 129-130.
[94] A. Dûrî, age., s. 130.
[95] F. Ömer, age., I, 276.
[96] F. Ömer, age., I, 276; Ş. Mustafa, age., I, 270.
[97] A. Dûrî, age., s. 130-131.

Horasan'da Şiî hareketleri ve yine Abdülcebbâr b. Abdurrahman ve Cehver b. Merrâr gibi Arab komutanların isyanlarını destekleyerek merkezî otoriteye tepkilerini her fırsatta dile getirmişlerdir.[98]

Şimdi bu hareketlerde bulunan bazı ortak özellikleri sıralamak istiyoruz:

1- Bu hareketler, hem eski İran dinlerinden hem de İslâm'dan kaynaklanan görüş ve prensipleri mezcetmek ve sunmak suretiyle, her taifeden insanları kendilerini iştirak ettirme yolunu tercih etmişlerdir. Katılanların her biri, kendi ideallerini bu hareketlerde bulmuştur.[99]

2- Bu hareketler, eski İran dinleri Mazdekizm, Maniheizm ve Mecûsîliğin prangaya vurduğu İran akıl ve ruhunun, İslâm'ın yüce ruhunu ve düşüncesini hazmedememesi neticesinde tezahür etmiştir.[100]

3-Bu hareketlerdeki diğer bir müşterek nokta, liderlerinin kendilerini "B*eklenen Kurtarıcı*" olarak takdim etmeleridir. Bu çağrı, özellikle büyük beklentiler içerisinde olan fakir ve ezilmiş tabakada büyük yankı bulmuştur.[101]

4- Bu hareketlerin bir çoğu, kendilerinin, bir halk kahramanı olan Ebu Müslim'le bir şekilde ilişkili olduklarını ve onun intikamını almak için yola çıktıklarını ifade ediyorlardı. İranlılar arasında büyük şöhrete sahip Ebu Müslim'in hatırasına yönelik bu çağrı, Abbâsî Devleti'ne karşı İran kökenli hareketlerde bir simge ve slogan olarak halk nezdinde itibar görmüştür.[102] Ayrıca onlar, İslâm'la asla bağdaşmayan, ancak eski İran inancına uygun düşen bir takım harikulade özellikleri de ona atfetmeyi ihmal etmediler.[103]

5- Silahlı mücadele yolunu benimseyen bu hareketlerin, değişik alanlarda eserler telif etmek suretiyle, mücadelesini fikri platformda sürdüren "Ş*u'ûbiyye*" ve "Z*ındıklık*" gibi uzantıları da olmuştur.[104]

6- Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle, bölgedeki fakir tabakanın ekonomik durumu iyileşmediği gibi daha da kötüleşti. Çünkü dihkânlar, ekonomik ve sosyal imtiyazlarını muhafaza edebilmek için, Müslümanlar'ın bölgeyi fethinden hemen sonra İslâm'a girmişler ve böylece sosyal statülerini korumuşlardır. Genellikle fakir tabakanın desteklediği bu hareketler, Arab hakimiyetine karşı olduğu kadar, mevcut idareyle işbirliği içinde olan dihkânlara da karşı idi. Böyle halk hareketlerinin iki hedefi vardı: a- Yabancı sultasından kurtularak, siyâsî hürriyete; b- Dihkânların zulmünden kurtularak, sosyal hürriyete kavuşmak idi.[105]

Öldürüldükten sonra şöhreti ve itibarı bir kat daha artan Ebu Müslim'in intikamını almak için harekete geçen bu grupların, hareketlerini sadece tek bir nedene bağlamak mümkün değildir. Siyâsî, sosyal, dînî, iktisâdî ve psikolojik nedenler, bu hareketleri motive etmiştir. Her ne kadar bu hareketlere genelde İranlılar katılmış ise de, bir takım siyâsî

[98] F. Ömer, age., I, 276-277
[99] F. Ömer,age., I. 277; Ş. Mustafa, age., I, 268.
[100] Ahmed Şelebî, Harekât Fârisiyye Muhammira Zidde'l-İslâm, Kahire, 1988, s. 16.
[101] F. Ömer, age., I. 277.
[102] F. Ömer, age., I. 278.
[103] M. Cemaluddîn Surûr, el-Hayâtu's-Siyâsiyye fi'd-Devleti'l-Arabiyye, Kahire, 1964, s. 182.
[104] Zâhiye Kaddûra, Şuûbiyye ve Eseruha'l-İctimâî ve's-Siyâsî fi'l-Hayâti'l-İslâmiyye fi'l-Asril-Abbâsiyyi'l-Evvel, Beyrut, 1972, s.133.
[105] Belyaev, E. A., el-Arab ve'l-İslâm ve'l-Hilafetu'l-Arabiyye, trc. E. Feriha, nşr. M. Zayid, Beyrut, 1973, s. 309-310.

ve iktisâdî nedenlerden dolayı Horasanlı Arablar da bu hareketlere ilgi duymuşlardır. Bundan dolayı, hareketlerin ilkeleri ve hedefleri İran kavmiyetçiliğinden beslenmiş olsa bile, merkezî yönetimden hoşnut olmayan Arab unsurlar da bunlara katkıda bulunmuştur. Ayrıca, özellikle ezilmiş fakir tabakaları cezbeden bu hareketlere, bir takım siyâsî ve iktisâdî nedenlerden dolayı -sınırlı sayıda da olsa- soylular ve dihkânların da destek verdiklerini görmekteyiz.[106]

Bu hareketleri motive eden etkenleri şöyle özetleyebiliriz:

1- Bu isyanlar genelde, toplumda alt tabakayı oluşturan hem İranlı hem de Arab unsurların, Arab ve İranlı emirler, soylular ve dihkânlar sınıfına karşı tepkilerini ve kızgınlıklarını ifade etmektedir. Abbâsî devriminin meydana getirdiği, büyük vaadlerle ve umutlarla dolu siyâsî ve ictimâî bir çalkantıdan sonra, bu tepkilerin bu tür gruplar arasında ortaya çıkması çok tabiî idi.[107]

Diğer yandan, yine Abbâsî devriminin ortaya çıkardığı gönüllerdeki uyanış ve duyarlılık, kişileri kendi konumlarını değerlendirmeye ve onu değiştirmek için çaba sarfetmeye sevketti. Bu durumun dînî alanda İslâm'dan uzaklaşıp Mecûsîliği ihyâ, siyâsî alanda ise, Arab hakimiyetini kırıp İrah şahlığını geri getirme arzusu şeklinde yansımaları oldu.[108]

2- Taberistân, Curcân ve Deylem gibi henüz Abbâsî hakimiyeti altına girmemiş olan bölgelerdeki İranlı emirlerin, Arab-İslâm nüfuzuna karşı direnmeleri bu hareketleri motive eden bir başka etkendir.[109]

3- Emevî Devleti'nin zulmüne karşı birlikte hareket ettikleri Abbâsîler'in iktidara gelmesinden sonra, hiç bir şeyin değişmediğini hatta iktisâdî alanda vergilerin arttığını ve adaletsiz toprak nizamının devam ettiğini; sosyal alanda ise tabakalaşmanın derinleştiğini müşahede eden bu gruplar, Abbâsî Daveti çatısı altında Emevîler'e gösterdiği tepkileri, değişik hareketler şeklinde de Abbâsîler'e karşı gösterdiler.[110]

Son olarak belirtmek istediğimiz bir nokta ise, bu hareketlere bütün İran halkının katılmamış olmasıdır. Bu nedenle hareketler, hem coğrafî hem de sosyal taban itibariyle sınırlı kalmış ve başarıya ulaşamamıştır.[111]

1. Sünbaz İsyanı

Sünbaz, Nişapur'un Ahan köyünden sade bir İranlı'dır.[112] Daha sonra Nişapur'a gelip yerleşmiş ve burada sıradan mecûsi bir lider olarak hayatını sürdürürken Ebu Müslim'le tanışmıştır.[113] Zamanla İslâm'ı kabul eden Sünbaz, Ebu Müslim tarafından ordu komutanlığına getirilmiştir.[114]

Ebu Müslim'in h. 137/m. 755 yılında Mansur tarafından katledilmesi, Hurremîler üzerinde büyük bir şok etkisi yarattı. Çünkü onlar, Ebu Müslim'i imamları olarak kabul

[106] F. Ömer, I, 279.
[107] Belyaev, age., s. 305
[108] A. Dûrî,el-Cuzûru't-Tarihiyye li'ş-Şuûbiyye, Beyrut, ts. (Daru't-Talia), s. 41-42.
[109] F. Ömer, age., I. 280.
[110] Burhanuddin Delv, Musâheme fi İadeti't-Tarihi'l-Arabi'l-İslamî, Beyrut, 1985, s. 290.
[111] Ş. Mustafa, age., I, 269.
[112] Taberî, age., VII, 495.
[113] Nizamülmülk, Siyasetnâme, trc, M. Ş. Çavdaroğlu, İstanbul, ts. (İ. Ü. Hukuk Fak. Yayınları) s. 218.
[114] A. y.

ediyorlardı.[115] Bu durumu iyi değerlendiren ve bölge halkını çok iyi tanıyan Sünbaz, senelerdir gönlünde gizlediği Arab Devleti'ni yıkarak Sasânî Devleti'ni yeniden kurmak,[116] İslâm'ı yok ederek Mecûsîliği canlandırmak[117] arzusunu gerçekleştirmek için harekete geçti.

İki ay hazırlık safhasından sonra h. 137 yılının son aylarında isyanını ilan etti.[118] Sünbaz, her kesime uygun mesajlar vererek etrafından Mecûsîler'den, Râfîzîler'den, Hurremîler'den ve Mazdekîler'den[119] yüzbin kişi topladı.[120] İsyana katılanlar, genellikle fakir, çiftçi ve köylülerdi.[121] Böylece onlar, Arab Devleti ile menfaat birliği yapan dihkânların zulmünden kurtulacaklarını ve sosyal statülerinin değişeceğini zannediyorlardı.

Sünbaz kısa süre içerisinde Horasan'ın başkenti Nişapur, Cebel bölgesinin başkenti Rey, Kumis, İsfahan, Maverâünnehir'in tamamını ve Horasandaki bir çok şehri ele geçirdi.[122] Bu başarısından dolayı kendisine Farsçada "*Muzaffer Komutan*" anlamına gelen "*Feyruz Isbehbud*" lakabı verilmiştir.[123]

Mansur, çok kapsamlı ve tehlikeli bu isyanı duyunca, yiğit komutan Cehver b. Merrâr'ı 10.000 kişi ile bölgeye gönderdi.[124] Destek kuvvetler ve bölgeden katılanlarla halife ordusunun sayısı 20.000'e ulaştı.[125] Şiddetli bir savaştan sonra Sünbaz kaçmak zorunda kaldı ve Taberistan'a giderken yolda öldürüldü.[126] Kaynaklar bu savaşta ölenlerin sayısını 30.000,[127] 50.000,[128] ve 60.000[129] olarak farklı farklı verirler. Sünbaz'ın isyanı ile öldürülmesi arasındaki süre ise 70 gündür.[130]

Ebu Müslim'in intikamı çağrısına onbinlerce kişinin cevap vermesi, bize iki önemli noktayı hatırlatmaktadır:

a- Bölge halkı Ebu Müslim'e sadece bir komutan ve vali olarak bağlı değildi; aynı zamanda aralarında büyük bir sevgi ve gönül bağı mevcuttu. Mansur, Ebu Müslim'i öldürdükten sonra, sarayın önünde bekleşen askerlerin gönlünü para ile almayı becerebilmiştir; fakat uzak bölgelerdeki taraftarlarının ve sevenlerinin kinlerini ve tepkilerini, ancak askerî bir operasyonla bastırabilmiştir. Bölge halkının Ebu Müslim'e bağlılık ve sevgileri, daha sonraki isyanlarda da kendini göstermiştir.

b- İslâm, bölge halkı tarafından gerçekten özümsenememiş ve İslâm Devleti de halkın ekonomik ve sosyal problemlerini yeterli derecede çözememiştir. Bundan dolayı

[115] Mesudî, age., III, 305.
[116] Belâzurî, age., III, 246.
[117] İbnu'l-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih, nşr. E. A. Kadı- M. Y. Dekkâk, Beyrut, 1407/1987, V, 113.
[118] Belamî, Tercuma-i Tarih Taberî, s. 406 (F. Ömer, Tarihu'l-Irak, Bağdat, 1988, s. 90).
[119] Nizamülmülk, age., s. 218.
[120] A. y.
[121] Taberî, age., VII, 495.
[122] Mesudî, age., III, 306; Makdisî, age., VI, 82; ibn Kesir, age., X, 75; İbnu't-Tıktakâ, Fahrî, Beyrut, 1386/1966, s. 171.
[123] Taberî, age., VII, 495.
[124] İbnu'l-Esir, age., V, 113.
[125] Mesudî, age., III, 306; Uyûn, III, 224.
[126] Belâzurî, age., III, 247.
[127] A.y.
[128] Menbicî, age., s. 121.
[129] Uyûn, III, 224; Taberî, age., VII, 495.
[130] Ş. Mustafa, age., I, 279.

bölge halkı, eski dinleri Mecûsîliğin ve eski devletleri Sâsânî İmparatorluğu'nun özlemi içerisinde yaşamışlardır.[131]

Sünbaz'ın isyanı hem dînî hem de siyâsî fenomenleri birlikte taşımakdır. O, bir taraftan Mecûsîler'e, Mazdekîler'e ve Hurremîler'e İslâm'ı yok edip kıbleyi değiştirme mesajı verirken, diğer taraftan Arab Devleti'nin sonunun geldiğini ilan etmiştir.[132]

Dağlık bölgelerden ve köylerden bu isyana desteğin çokluğu, Abbâsî Daveti'nin en büyük destekçisi olan bölge insanının, özellikle fakir tabakanın yeni devletten umduklarını bulamadıklarını göstermektedir.[133] Ayrıca Sünbaz'ın bir köylü olması, bir çok köylü ve çiftçinin bu harekete katılmasında etkili olmuştur. Onlar, kendilerinden birinin etrafında toplanarak yeni devletin vadedip fakat gerçekleştiremediği adalet ve eşitlik ilkelerini, bizzat kendileri tesise kalkışmışlardır.

Sünbaz'ın Rey şehrini aldıktan sonra Irak'a yönelişi ve Deylem hakimine artık Arab Devleti'nin sonunun geldiğini bildirmesi,[134] gayesinin sadece Abbâsî Devleti'nden ayrılarak Horasan ve civarında müstakil bir devlet kurmak değil, bilakis Arab Devleti'ni tamamen ortadan kaldırarak bütün toprakları üzerinde yeni bir devlet kurmak olduğunu göstermektedir.[135]

Bu isyanı bastıran Cehver ile Mansur arasında, Ebu Müslim'in hazinelerinin teslimi konusunda ihtilaf çıkmış ve Cehver isyan etmiştir. Cehver'in etrafında yine aynı bölgenin insanları toplanmış ve destek olmuşlardır. Böyle bir destek, bu tür isyanlarda dînî ve millî unsurların yanısıra, ekonomik sâiklerin ve menfaat dürtüsünün de etkili olduğunu göstermektedir.[136]

İki ay gibi kısa bir süre içerisinde çok geniş bir alanı kontrolu altına alması ve onbinlerce kişinin Sünbaz'a meyletmesi, isyanın toplumsal temellerinin uzun bir süreden beri bu işe hazır olduğunu göstermektedir.[137]

Ebu Müslim'in katledilmesinin siyâsî bir takım sonuçlarının yanısıra, Horasan bölgesinde Sünbaz önderliğinde toplumsal irtidat hareketleri gibi dînî sonuçları da olmuştur.[138] Sünbaz irtidat ettiğini ilan etmiş,[139] Ka'be'nin yerine güneşi kıble yapma[140] arzusuna da binlerce insan icabet etmiştir.

Bu kadar organize olmuş büyük bir ayaklanma neden başarıya ulaşamamıştır? sorusu tabiî olarak akla gelmektedir. Bu başarısızlığı bir kaç nedene bağlayabiliriz:

Mansur, Sünbaz'ın isyanını duyar duymaz, ihmalkar davranmayıp hemen bir ordu sevketmiş ve bu orduyu takviye güçlerle desteklemiştir. Halife, dînî açıdan kozmopolit bir yapıya sahip bu bölgenin, Ebu Müslim'in katli ile kendisini hilâfet merkezine bağlayan temel unsuru yitirmiş olduğundan, siyâsî açıdan da bir kaosa sürükleneceğinin farkında

[131] Isamuddîn Abdurrauf Fakî, ed-Devletu'l-Abbâsîyye, Kahire, 1987. s. 38.
[132] Süheyl Zekkâr, Tarihu'l-Arab ve'l-İslâm, Dımeşk, 1402/1982, s. 270.
[133] F. Ömer, Abbâsiyyûn, I, 288.
[134] Belâzurî, age., III, 246.
[135] Yakub Lisez, Hutatu Bağdâd fi'l-Uhudi'l-Abbâsiyyeti'l-Ula, trc. S. A. Ali, Bağdât, 1984, s. 234.
[136] F. Ömer, age., I, 289.
[137] Ş. Mustafa, age., I, 279.
[138] A.y.
[139] Belâzurî, age., III, 246.
[140] Nizâmülmülk, age., s. 218.

idi. Bundan dolayı da sadece isyanı bastırmakla yetinmemiş, isyandan sonra da askerî operasyonlarını sürdürerek bölgede tekrar sükûnet ve itaati temine çalışmıştır.

Sünbaz'ın hareketini, sadece Mecûsî kitleye dayandırıp, Müslümanlar'a zulmedip İslâmı hedef göstermesi, bölgedeki Arab ve Acem Müslümanlar'ını topyekün ona karşı bir cephe oluşturmaya ve savaşmaya itmiştir. Netice itibariyle, az fakat inançlı, fedakar ve homojen bir kitle, sayıca üstün, fakat farklı menfaatlerin bir araya getirdiği heterojen bir kitleyi mağlup etmiştir.

2. Râvendiyye İsyanı

Râvendiyye, Horasan'da Abbâsî hareketi içerisinde oluşmuş aşırı Şiî fırka Keysâniyye'yi ifade eden bir terimdir.[141] Zamanla bu terim, bütün Abbâsî fırkalarını içine alacak şekilde genişlemiştir.[142] Ebu Müslim'in Horasan'a gelmesinden önce - Ebu Müslim'in Horasan'a geliş tarihi h. 128/m. 746'dır - bu fırka bölgede doğup gelişmiştir.[143] Taberî, h. 135/m. 752 yılında bu fırka ile Ebu Müslim'in komutanı Ebu Dâvûd Hâlid b. İbrahim arasında meydana gelen bazı sürtüşme ve çatışmalardan bahsetmektedir.[144]

Davet esnasında Abbâsîler Emevîler'e karşı başarıya ulaşabilmek için bütün muhâlif gruplarla hatta bazı sapık fırkalarla bile iş birliğine gitmişti. İşte bu davet döneminden ilişkileri bulunan Râvendiyye fırkasından bir grup Horasanlı, Mansur'a bağlılık ve itaatlerini ifade edebilmek[145] için, o günkü başkent Haşimiyye'ye geldiler ve doğruca halifenin sarayına giderek "*İşte bu Rabbimizin sarayıdır.*" deyip, sarayın etrafını Ka'be gibi tavaf etmeye başladılar.[146]

Mansur, Müslüman kamu oyunda siyâsî ve dînî itibârını zedeleyecek bu olay karşısında hemen harekete geçerek, onlara bir elçi gönderdi ve bu görüşlerinden vazgeçmelerini isteyerek onları tevbeye çağırdı.[147] Davalarında ısrar edince de ele başlarından ikiyüz kişiyi hapsetti.[148] Rabblerinin kendilerini tevbeye çağırması ve arkadaşlarının hapsedilmesi onları çileden çıkarmıştı. Ravendîlere göre Mansur'un halifeliği bitmişti. Çünkü onlara göre meşrû kral ve tanrı inançları birbirinden ayrılmaz parçalardı; kral kendisinin tanrı olmadığını açıklamışsa, o artık kral da değildir. O halde o, hükümdarlık makamını gasbetmektedir ve tahttan indirilmelidir.[149] Bunun için hemen hazırlıklara başladılar ve h. 141/m. 759 yılının son günlerinde artık kendilerince kutsiyetini yitirmiş olan Mansur'a karşı isyan ettiler.[150]

Yanında yeterli derece de asker ve muhafız bulunmayan ve bizzat savaşa katılmak zorunda kalan Mansur ölümle burun buruna geldi ve çok zor anlar yaşadı ise de, Haşimiyye halkının yardımı ile bu isyanı bastırabildi ve bütün isyancıları öldürdü.[151]

[141] Ali Sami Neşşâr, Neşetu'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslâm, Kahire, 1977, II, 264.
[142] A. S. Neşşâr, age., II, 261.
[143] Taberî, age., VIII,83.
[144] Taberî, age., VII, 466.
[145] H. F. Zailunülânî, age., s. 334-335.
[146] Belâzurî, age., III, 235; Uyûn, III, 227.
[147] Taberî, age., VII, 505; Nevbahtî, Fıraku-ş-Şîa, nşr. H. Ritter, İstanbul, 1931, s. 47.
[148] Taberî, age., VII, 505.
[149] Edward G. Browne, A Literary History of Persia, Camridge, 1964, I, 316.
[150] Uyûn, III, 227; Taberî, age., VII, 505.
[151] Belâzurî, age., III, 235-236; Uyûn, III, 228; Taberî, age., VII, 505-506.

İyi süvari birliklerinin olmamasından dolayı halifenin kısa bir süre tehlikeye maruz kalışı, bundan böyle daima acil durumlar için hazır bir şekilde eğerlenmiş, gemlenmiş, techiz edilmiş nöbetçi süvari birliklerini kurmaya sevketmiştir.[152] Benzer bir durum, son zamanlara kadar -Samanîler gibi- yerel idarecilerin saraylarında da yürürlükte idi.[153]

Mansur sadece muhafız birlikleri kurmakla yetinmedi. Ayrıca, sarayda binek bulunamayışından dolayı çatışmanın ilk anlarında-daha sonraları bir binek bulunarak getirilmişti- yaya olarak savaşmak zorunda kaldığı için, "*Nöbetçi Binek*" adı altında, sarayda daima sefere hazır bir atın bulundurulması adetini de tesis etti.[154] Rivâyetler, bu adeti ilk koyanın Mansur olduğuna ve ondan sonraki halifelerin de bunu devam ettirdiğine işaret etmektedir.[155]

Bu olay, Mansur üzerinde güçlü ve derin bir iz bırakmıştı. Bir seferinde dostları ile sohbet ederken, mevzu dönüp dolaşıp Râvendiyye isyanına gelmişti ve Mansur şöyle demişti: "*Hayatıma malolabilecek üç hata yaptım; her üçünden de Rabbim beni korudu: Râvendiyye günü sarayı tedbirsizce terketmiştim. Eğer serseri bir ok isabet etseydi heder olur giderdim...*" [156]

Şahsını hedef alan böyle bir isyanın Hâşimiyye şehrinde cereyanı, Mansur'un gönlünde gerek bu şehre ve gerekse halkına karşı bir takım olumsuz intibalar bıraktı ve bu şehirden soğumaya başladı. İşte bu olumsuz intibalar, onu yeni bir başkent arayışına itmiştir. Tarihçiler, bu hususu, Mansur'u Bağdat'ı kurmaya iten nedenler arasında zikrederler.[157]

3. Üstazsîs İsyanı

H. 141/m. 759 yılında vali Abdülcebbar'ın isyanı bastırıldıktan sonra Horasan bölgesine hakim olan sükûnet h. 150/m. 767 yılında Üstazsîs isyanı ile bozuldu.[158]

Bir rivâyete göre[159] halife Memun'un anne tarafından dedesi olan Üstazsîs'in kimliği hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte Suyûtî'nin "*Horasan ordusu, komutanları Üstazsîs ile isyan etti.*" [160] ifadesinden onun Horasan ordusu içerisinde önemli bir mevkiye sahip olduğunu çıkarabiliriz. Ayrıca Menbicî, Üstazsîs'in 30.000 işçinin çalıştığı bir gümüş madeni sahibi olduğunu rivâyet etmektedir.[161]

Menbicî, Üstazsîs'in bu gümüş madeni konusunda devletle ihtilâfa düşerek isyan ettiğini nakletmektedir.[162] Ya'kubî ise, Mehdî'nin veliahtlığını kabul etmediği için isyan ettiğini belirtir.[163] Her iki olay birlikte Üstazsîs'in isyan sebebi olabilir.

Peygamberlik iddiası ile ortaya çıkan Üstazsîs, çok geniş bir kitleyi etkiledi.[164] Horasan'ın değişik bölgelerinden insanlar, ellerine geçirdikleri baltalar, kürekler ve kazmalar-

[152] E. G. Browne, a.g.e., I, 317.
[153] A.y.
[154] Belâzurî, age., III, 235.
[155] İbnü't-Tıktakâ, s. 161.
[156] Belâzurî, age., III, 208; Taberî, VII, 507.
[157] Taberî, age., VII, 614.
[158] Uyûn, III, 262; Taberî, age.,VIII, 29.
[159] İbnu'l-Esir, age., V, 191-192.
[160] Suyûtî, Tarihu'l-Hulefa, nşr. İ. Salih, Beyrut, 1417/1997, s. 311.
[161] Menbicî, age., s. 128. Menbicî isim vermemişse de, rivâyetteki bilgilerin diğer kaynaklardaki bilgilere uygunluğundan dolayı, isyan eden şahsın Üstazsîs olduğu anlaşılmaktadır.
[162] Menbicî, age., s. 128.
[163] Ya'kubî, age., II, 380.

la ona katıldılar. Sayıları 300.000'e ulaştı.[165] Kötü idareden ve ekonomik sıkıntıdan bunalan halk bulabildiği basit bir silahla dahi olsa devlete tepkisini göstermek için bu ayaklanmaya katıldı. Üstazsîs'in taraftarları Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Buralardaki bir çok Müslümanı katlettiler ve esir olarak aldılar.[166]

Üstazsîs karşısına çıkan bütün bölgesel olduları yendi.[167] Ardarda gelen hezimetler karşısında çaresiz kalan bölge valisi Mehdî, başkentten yardım istedi.[168] Mansur, 12.000 kişilik seçkin bir birliği tecrübeli ve güçlü komutan Hazım b. Huzeyme komutasında bölgeye gönderdi.[169] Bölgeden katılanlarla Hazım'ın ordusu 34.000'e ulaştı.[170]

Kanlı bir savaş sonucunda Üstazsîs kaçarak bir dağa sığınmak zorunda kaldı. Daha sonra yakalanarak başkente gönderildi ve h. 151/m. 768'de orada öldürüldü. Savaşta asilerden 70.000 kişi öldürüldü ve 14.000 kişi de esir alındı. Daha sonra bu esirler de katledildi.[171]

Üstazsîs isyanının bastırılması ile Horasan bölgesi, Mansur döneminin sonuna kadar, bir daha siyâsî ve sosyal bir çalkantı ve isyanla karşılaşmamıştır. Mansur'un isyancılara karşı bitmez tükenmez bir enerji ve sabırla mücadelesi, kendi dönemi için bile olsa, bölgede sükûneti, hakimiyeti ve emniyeti temin için yeterli olmuştur.

Üstazsîs, daha önce isyan etmiş olan Bihâferîd'in prensiblerini savunmuştur. Şehristânî de bunu destekleyerek şöyle demektedir: "*Gerek Sîsâniyye (Üstazsîs'e nisbetle bu ad verilmiştir) ve gerekse Bihâferdiyye, her ikisi de Mecûsî fırkalarıdır.*" [172] Bu ifade, "*İkincinin (Üstazsîs'in) prensipleri, birincisinin (Bihâferîd) devamı niteliğindedir*" tarzındaki bir değerlendirmeyi desteklemektedir.[173]

Sîsâniyye fırkası muhtemelen, Üstazsîs'den sonra bazı gelişmeler göstererek Bihâferdiyye fırkasının çizgisine gelmiştir. Çünkü Üstazsîs, isyanı esnasında peygamberlik iddiası dışında Bihâferîd'in savunduğu doktrinlerden hiç birisini gündeme getirmemiş ve savunmamıştır. Ayrıca peygamberlik iddiası konusunda Üstazsîs, İshâk et-Türk ile de aynı çizgide görünmektedir. O halde, Bihâferîd, İshâk et-Türk ve Üstazsîs'in aynı ekolün müntesibleri oldukları söylenebilir.

Üstazsîs hareketi, Mansur döneminde cereyan eden aynı nitelikteki diğer hareketlerden, siyâsî ve dînî boyutunun yanısıra ekonomik boyutunun ön plana çıkmasıyla farklılık arzeder.

Tarihçi H. Fâdıl Zaînulânî, eserinde bu hareketi şöyle tanımlar: "*Bu hareket, Mecûsîlik doktrinleri taşıyan, İslâm'a özellikle de Abbâsîler'e karşı, İran menşeli bir harekettir.*" [174]

Coğrafî, etnik veya dînî açıdan İran damgasını taşıyan isyanlar arasında h. 137/m. 755 yılında ortaya çıkmış, çok küçük çaplı ve sınırlı kaldığı için üzerine gidilmemiş ve

---

[164] Ya'kubî, age., II, 380; İbnu'l-Esir, age., V, 191.
[165] Makdisî, age., VI, 86.
[166] İbn Kesir, age., X, 190.
[167] Taberî, age., VIII, 29.
[168] Menbicî, age., s. 128.
[169] İbn Haldun, age., III, 198.
[170] Taberî, age., VIII, 30.
[171] Taberî, age., VIII, 31-32.
[172] Şehristânî, Milel ve'n-Nihal, nşr. E. A. Menha- A. H. Faur, Beyrut, 1413/1992, I, 284.
[173] F. Ömer, Târîhu'l-Irâk, s. 92.
[174] H. F. Zainulânî, age., s. 340.

bundan dolayı da h. 140/m. 757 yılına kadar sönük bir şekilde varlığını sürdürmüş olan İshâk et-Türk isyanını da kaydetmeliyiz.

III. HÂRİCÎ İSYANLARI

Akideleri uğrundaki azimleri ve sebatları neticesinde Hâricîler, kamuoyu nezdinde beğeni ve itibar kazanmışlar ve hilâfete talib olma konusunda herkesi hak sahibi görmelerinden dolayı da, hilâfetin Kureyş'e aidiyetine itiraz eden Ezd ve Temîm gibi bazı kabile ve grupların kendilerine meyletmelerini sağlamışlardı.[175]

Muaviye onların faaliyetlerini kudretli valileri Ziyad ve oğlu Ubeydullah aracılığı ile rahatlıkla kontrol etmişti. Yezid b. Muaviye'ye karşı Abdullah b. Zübeyr'in yanında yer alan Hâricîler, onunla ihtilafa düşünce Hicaz'ı terkettiler.

Abdülmelik b. Mervan döneminde Hâricîler, Emevîler'e karşı en şiddetli isyanlarını gerçekleştirdiler. Fakat Haccâc b. Yusuf, dirayetli komutanı el-Muhelleb b. Ebi Sufre sayesinde, onların dirençlerini kırdı. Mamafih, Velîd b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülaziz ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde de Hâricî direnişi, değişik isyanlarla kendini hissettirmiştir.

Devletin güçlü olduğu dönemler geride kalıp, zayıflama ve çöküş sürecine girince, Hâricî isyanları Emevî Hilâfeti için büyük bir tehlike arzetmeye başladı. İşte bu dönemde en güçlü muhalefet fırkalarından biri olan Hâricîler'in, Emevî Hilâfeti'nin yıkılmasında büyük bir payı olduğu unutulmamalıdır.

Hâricîler, hilâfetleri boyunca Emevîler'i sürekli meşgul etmişlerdir. Aslında Emevîler, Hâricîler'i tamamen yokedip ortadan kaldırabilirlerdi. Fakat aynı anda bir çok muhalif grupla mücadele etmeleri, buna izin vermemiştir.[176]

Özellikle son Emevî Halîfesi Mervan'ın, Hâricî hareketleri yok etme çabası netice vermemiş; Hâricî düşünce ve ruhu, sadece geçici bir süre gönüllerde gizli kalmış, siyâsî faaliyetleri için de merkezden uzak Uman, Fars, Yemen, Sicistân, Kuzey Afrika ve Horasan gibi bölgeleri seçmiştir.[177] O ana kadar Arablar'ın özellikle de Bedevîler'in iltifat ettiği Hâricî hareket, Fars, Kirman ve Sicistân bölgelerinde İranlı; Kuzey Afrika da ise Berberî unsurları bünyesine katmıştır.[178]

Mervan'ın bu son darbesi ile Horasan bölgesine çekilen bazı Hâricîler'in, Emevîler'e karşı Abbâsî Daveti'ne yardımcı olduklarını görmekteyiz. Fakat, Abbâsî davası ile Hâricîler'in davası ve hedefleri arasında büyük fark vardı. Bundan dolayı, çok kısa bir süre sonra, davetin Horasan lideri Ebu Müslim ile Hâricîler'in lideri Şeybân es-Sağîr arasında çatışma çıktı ve bir çok Hâricî öldürüldü.[179]

Hâricîler, Emevîler'e hangi gözle bakıyorlarsa, Abbâsîler'e de aynı gözle bakıyorlardı. Onlara göre Abbâsîler de, hiç bir neseb ayırımı söz konusu olmaksızın, Müslümanlar arasında şura ve seçimle en layık olanının üzerine alması gereken hilâfet makamını gasbetmişlerdi.[180]

[175] F. Ömer, Abbâsiyyûn, I, 241.
[176] M. Tayyib Neccâr, Tarihu'l-Alemi'l-İslâmî: ed-Devletu'l-Ümeviyye fi'ş-Şark, Riyad, 1406/1985, s. 100.
[177] F. Ömer, age., I, 248-249.
[178] Ş. Mustafa, age., I, 227.
[179] F. Ömer, age., I, 249-250.
[180] F. Ömer, Târîhu'l-Irâk, s. 77.

Ebu'l- Abbâs hilâfete geçeli daha bir sene olmamıştı ki, Hâricîler ülkenin değişik bölgelerinde Abbâsî Devleti'ne karşı isyanlar başlattılar: H.32/m.750 yılında Bureyke b. Humeyd eş-Şeybânî, vali Ebu Cafer'e karşı Cezîre'de;[181] Müsâfir b. Kesîr eş-Şeybânî Ermenistan ve Azerbeycan'da; el-Cülendâ b. Mes'ûd el- Ezdî Uman'da; Şeybân b. Abdülaziz el-Yeşkürî, İbn Kâvân adasında isyan ettiler.[182]

Muhammed Ammâra'nın Hâricî isyanları hakkında vardığı bir kanaati burada zikretmeyi, konu açısından önemli görüyoruz:

"*Sonuç itibariyle şunu söyleyebiliriz. İslâm düşüncesinde devlete karşı isyanın meşruiyeti prensibi çerçevesinde ortaya çıkmış olan ilk İslâmi fırka Hâricîler olduğuna göre, bu fırkanın kendi oluşumunu ve isyanını meşrulaştırmak için dayandığı prensipler, Osman b. Affân'a karşı isyandan itibaren İslâm toplumunda zamanla netlik kazanmıştır.*"

"*İsyancı karaktere sahip İslâmî akımlar üzerinde çalışan müfekkirler, bu tür Hâricî isyanlardan hareket ederek, ülkede fıskın ve zulmün varlığının ve en büyük otorite olan imamın bu olaylar karşısında acziyetinin, Hâricî isyanlar için meşru bir sebeb teşkil ettiği kanaatine varmışlardır.*" [183]

Ülkenin hemen hemen her bölgesinde faaliyetleri oluğu için Hâricî hareketleri bölge bölge incelemeyi uygun gördük.

1. Cezîre Bölgesi Hâricîleri

Cezîre bölgesi ve çevresi Emevî döneminden itibaren devlete karşı bir çok ayaklanma ve çalkantılara sahne olmuş ve bu özelliğini Abbâsî döneminde de sürdürmüştür.[184] Müsteşrik Adam Mez bu gerçeği söyle vurgular: "*Cezîre bölgesi farklı guruplardan bir çok asinin bir araya geldiği en büyük merkez idi. Onlar peşine düşebilecekleri bir komutan bulduklarında, öldürüp yağmalamaya daima hazır idiler.*"[185] Bunun iki sebebi vardı:

1. Bekr ve Tağlib gibi enerjik bazı silahlı Arab kabilelerin bölgede mevcudiyeti.
2. Bölgenin Arab, Kürt, Ermeni, Rum ve Fars gibi değişik unsurlar arasındaki coğrafî konumu.

Böyle bir bölgede, her türlü otoriteye karşı intifâdaya, isyana ve direnişe çağıran akımlar ve doktrinlerin, çalkantılı bir ortam oluşturmaları tabiî idi. Bu bölgenin tarihinde en göze çarpan nokta, kendi görüşünü benimsemeyen her iktidara karşı isyana çağıran Hâricî mezhebinin etnik ve sosyal zemini uygun bularak yayılması idi. Musul çevresinde çadırlarda konaklayan Bedevî kabilelerin sayıca ve kuvvetçe en büyüklerinden biri olan Şeybân oğulları arasında Hâricîlik düşüncesi oldukça taraftar bulmuştu. Ve bu bölgedeki isyanlar genellikle -bir çok Hâricî imam yetiştirmiş olan Rabîa kabilesinin bir kolu olan-[186] Şeybân oğllarından kaynaklanıyordu.[187]

Halife Mansur döneminde de Cezîre bölgesi, yine -özellikle Şeybân oğullarından kaynaklanan- Hâricî isyanlarla çalkalanmıştır. Hâricîler'in bir merkezi olarak Musul, canlılığından pek çok şey yitirmiş olmasına rağmen, Hâricî hareketler genellikle yine onun

[181] Taberî, age., VII, 447.
[182] Bu isyanlar için bk. Ş. Mustafa, age., I, 228-229.
[183] Muhammed Ammâra, Sevra, (Mevsû'atu'l-Hadârati'l-İslâmiyye,) Beyrut, 1986, II, 486.
[184] F. Ömer, Târîhu'l-Irak, s. 78.
[185] Adam Mez, el-Hadâratu'l-İslâmiyye fi'l- Karni'r-Râbii'l-Hicrî, trc. M. Abdülhâdi Ebû Rayde, Beyrut, ts. (Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî), II, 68.
[186] Ö. Rıza Kehhâle, Mu'cemu Kabâili'l-Arab, Dımeşk, 1368/1949, II, 622.
[187] F. Ömer, age., s. 78.

etrafında cereyan etmiştir. Musul halkının bir kısmı, Abbâsî Devleti'ne karşı oldukları için ya Hâricî hareketlere katılıyorlar veya destekliyorlar, ya da Abbâsî otoritesine karşı onları koruyorlardı.[188] Bazı araştırmacılar, Cezîre halkının Abbâsîler'e karşı bu olumsuz tavırlarını, Abbâsî valilerinin ve amillerinin halka zulümlerine bağlamaktadırlar.[189]

Abbâsîler, bu çalkantılı bölgede emniyet ve istikrarı temin edebilmek için Harb b. Abdullah er-Râvendî'yi ikibin kişiden müteşekkil bir birlikle Musul'a gönderdi.[190] Böylece Hâricî hareketleri kontrol altına almayı düşünüyorlardı. Abbâsîler bununla meseleyi çözemeyince, bazı nüfuzlu şahsiyetleri öldürmeye çalıştılar ayrıca halkı da cezalandırmayı düşündüler; fakat fukaha bu planlarına engel oldu. Yine bu dönemde, halk şehre sığınmasın diye Musul'un surları yıktırılmıştır.[191]

Cezîre'deki Hâricî isyanlarının özellikleri diğer Hâricî isyanlarının özellikleriyle takriben aynıdır: Hareketin gücü ve istikrarı liderinin şahsiyetine bağlıdır. Liderleri öldürülür öldürülmez, taraftarlar dağılır ta ki bir başka liderin etrafında toplanıncaya kadar. Bir çok kişiyi etrafına toplamasına rağmen kısa vadeli olması, Hâricî hareketlerde özellikle de Cezîre bölgesi Hâricî hareketlerinde bir güçsüzlük ve zayıflık alametidir. Hareket, devlet için tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır ki, bir de bakarsınız bastırılmış ve yok olup gitmiştir. Cezîre bölgesindeki Hâricî hareketler takriben aynı aşamalardan geçer: Musul civarında bir Hâricî çıkar, şehre hücum eder ve ele geçirir; Musul'daki Abbâsî valisini kovduktan sonra, etrafına taraftar toplayabilmek için şehre sığınır. Sonra hareketini güçlendirmek için şehir halkından vergi toplar. Sonra da Hâricîler, başka bölgeleri zaptedip oradaki Abbâsî nüfuzunu tehdit etmek için harekete geçerler. Hemen hemen Cezîre bölgesindeki Hâricî hareketlerin takip ettikleri senaryo budur.[192]

Bu hareketleri gerçekleştirenlerin amacı, özetle münkerden nehy etmek değil, bizzat onu ortadan kaldırmak olmuştur.[193]

Bu bölgede meydana gelen Hâricî isyanlarını - makalemizi fazla uzatmamak için - sadece ana hatları ile aktaracağız:

İlk olarak h. 137/m. 755 yılında Mülebbed b. Harmele eş-Şeybânî isyân etmiştir.[194] Bu isyan Abbâsîler'e karşı gerçekleşen isyanlar içerisinde pek çok çatışmanın meydana geldiği ve Abbâsî kuvvetlerinin ard arda yenildikleri ilk isyandır. Neticede, halife sadık bendeleri Horasanlılar'dan 8.000 kişiyi sevkederek, Mülebbed'i ve 1250 taraftarını öldürtmüştür. (h. 138/m. 755).[195]

Mülebbed'den sonra Atiyye b. Ba'ser et-Tağlibî ile Hassan b. Gassan el-Hemedânî'nin küçük çaplı isyanlarından bahsedebiliriz. Bu isyanlar kısa sürede bastırılmıştır.[196]

Bu bölgede son olarak h. 148/m. 65 yılında Hassan b. Mücâlid isyan etmiştir. Hassan'ın isyanı da çok etkili olmamış ve aynı yıl içerisinde bastırılmıştır.[197]

[188] F. Ömer, age., s. 80.
[189] Saîd Dîvecî, Târîhu Mevsıl, Bağdat, 1402/1982, s. 69.
[190] İbnü'l-Esîr, V, 180.
[191] F. Ömer, Abbâsiyyûn, I, 253-254.
[192] F. Ömer, Târîhu'l-Irâk, s. 83-84.
[193] İhsan Abbâs, Tarihu Biladi'ş-Şam fi'l-Asri'l-Abbasî, Amman, 1413/1992, s. 32.
[194] Belâzurî, age., III, 248; Taberî, age., VII, 495.
[195] Taberî, age., VII, 498.
[196] Belâzurî, age., III, 250-251.

2. Yemen Hâricîleri

Emevîler'in son döneminde Ebû Hamza liderliğinde isyan eden İbadîler'den hayatta kalanlar, Mansur döneminde Abbâsî Devleti'ne karşı bazı faaliyetlere başladılar.[198] İlk yaptıkları iş, Rabia ve Ezd arasındaki sürtüşmeyi sona erdirerek onları devlete karşı birleştirmek oldu.[199]

Bu ittifak hemen meyvesini verdi ve Yemen halkı h. 142/m. 59 yılında Mansur'a karşı isyan ederek Yemen amili Abdullah b. Rabi'i ülkeyi terketmek zorunda bıraktı.[200]

Mansur isyan haberlerini alınca, Yemenli tecrübeli devlet adamı Ma'n b. Zaide'yi bölgeye vali olarak atadı.[201] Ma'n, Rabia ile Ezd arasındaki ittifakı bozarak Yemen'de sükûneti temin etti ve pek çok Hâricîyi öldürerek bölgede harici hareketin kökünü kazıdı.[202]

3. Kuzey Afrika Harîcîleri

Abdullah b. Zübeyr'den umduklarını bulamayan ve Haccâc'ın zulmü ve baskısı karşısında iyice bunulan Hâricîler, mezheplerini yayabilmek için hilâfet merkezinden uzak yerlere hicrete başladılar.[203] Onlar için en uygun yerlerden birisi de, merkezden oldukça uzak devletin batı bölgeleri idi.[204] Hâricîliğin Kuzey Afrika'ya geçiş tarihi konusunda mevcut rivâyetler ışığında, kesin bir tarih verebilmek mümkün gözükmemektedir.[205]

Hâricîliğin en ılımlı ve müsamahakar kolları olan Ibâdiyye ve Sufriyye, bu bölgede mezheblerini yayma konusunda büyük başarılar elde etmişlerdir.[206] Hâricîliğin buradaki başarıları, sosyal adalet ve eşitlik genel prensiplerinin yanısıra, Ibâdiyye ve Sufriyye'nin diğer Hâricî fırkalara nisbetle daha ılımlı ve hoşgörülü olan doktrinlerine dayanmaktadır. Ayrıca bu başarıda Berberîlerin zillet ve zulüm kabul etmeyen hürriyet aşığı isyankar karakterlerinin rolü de unutulmamalıdır.[207]

Hâricîler, Emevî valilerin zulmü altında inleyen Berberîler nezdinde büyük kabul gördüler. Emevî komutan Hassân b. Nu'mân'ın müsamahakar politikası sayesinde İslâmı kabul eden Berberîler,[208] henüz İslâm gönüllerine tam kök salmadan, Arab ırkçılarının zulüm ve adaletsizlikleri ile karşılaştılar. Hâricîler'in basit ve sade inanç esasları, ırkçılığı ve zulmü reddeden demokrat ve isyankar tavırları, Berberîler'i bu mezhebe cezbeder-

---

[197] Ezdî, age., s. 201-205.
[198] F. Ömer Abbâsiyyûn, I, 256.
[199] Ezdî, age., s. 175.
[200] Ya'kubî, age., II, 372.
[201] Halife, age., s. 339.
[202] Mesudî, age., III, 245-246.
[203] Sâlih Bâciyye, İbâdiyye bi'l-Cerîd, Tunus, 1976, s. 23.
[204] A. Hasbullah Hâc, Cemâ'atu'l-Havâric fî Bilâdi'l-Mağrib, (Basılmamış Doktora Tezi), Kahire, 1407/1987, s. 102.
[205] S. Bâciyye, age., s. 23.
[206] W. Montgomary Watt, İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, trc. E. Ruhî Fığlalı, Ankara, 1981, s. 41.
[207] A. Hasbullah Hâc, age., s. 96.
[208] Hakkı Dursun Yıldız, "Berberîler", DİA., İstanbul, 1992, V, 480.

ken,[209] ayrıca onlar, kendilerine her türlü zulmü reva gören Sünnî Arab devletine bir tepki olarak da Hâricîliğe yöneldiler.[210]

Berberîler'in bu ayrımcılığa ve zulme karşı tepkileri ile, Hâricîler'in isyancı karakterleri birleşince, bu bölgede Emevî Devleti'ne yönelik bir dizi Berberî-Hâricî isyanı ortaya çıktı.[211] Bu isyanlar, özellikle de Hişam b. Abdülmelik dönemindeki isyanlar, devleti uzun süre meşgul etmiştir. Hatta, Hişam'ın vefatı üzerine, isyanlardan dolayı devletin bölgedeki zayıflamış otoritesinden istifade ederek vali Abdurrahman b. Habîb, yarı bağımsız olarak hüküm sürmeye başladı.[212]

Abbâsî Devleti kurulunca, vali Abdurrahman b. Habîb el-Fihrî, yeni devlete bağlılığını bildirerek, Ebu'l-Abbâs vefat edinceye kadar makamını korumayı başardı.[213] Ebu'l-Abbâs, kısa süren hilâfeti döneminde, devletin bu uzak bölgesindeki itaatini sunmuş güçlü bir vali ile çatışmaya girme yerine, birlikte çalışmayı tercih etmişti.

Mansur'un iktidara geçmesinden bir müddet sonra, h. 137/m.754 yılında vali Abdurrahman ile halifenin arası açıldı, Abdurrahman aynı yıl bir komplo neticesinde kardeşi İlyas tarafından öldürüldü ve İlyas buraya vali olarak atandı. İlyas da h. 138/m.756 yılında Abdurrahman'ın oğlu Habib tarafından öldürüldü. Habib bölge başkenti Kayravan'a girerek valiliğini ilan etti.[214] Babasının katillerini barındıran Sufriyye mezhebine mensup Verfecûme kabilesi ile sürtüşmeye giren vali Habib b. Abdurrahman h. 138/m. 756'da Kayravan'ı, h. 140/m.757'de hayatını kaybetti.[215]

Bu tarihlerde bölgenin doğu kısımlarında ise İbâdiyye, Berberî kabileleri Zenâte ve Hüvâra'nın desteğiyle Trablus'u ele geçirerek vali Amr b. Osman'ı kovmuştu. Daha sonra batıya yönelerek Kayravan'ı Sufriyye'den aldılar.[216] Böylece, bütün Ifrikiyye Ebu'l-Hattab'ın liderliğindeki İbâdiyyenin kontrolüne girdi. Sufriyye ise batıya çekilerek h. 141/m.758'de Sicilmase şehrini kurdu ve h.366/m.976 yılına kadar sürecek olan Benu Midrar devletinin temellerini attı.[217]

Kuzey Afrika'da bunlar olurken, Abdullah b. Ali, Sünbaz ve Râvendiyye isyanları ile meşgul olan halife, bu gailelerden kurtulur kurtulmaz. h. 141/m.758'de Muhammed b. Eş'as'ı Mısır'a vali tayin ederek, Kuzey Afrika'da otoriteyi teminle görevlendirdi.[218]

Mısırdan sevk ettiği ordular başarısız olunca, bizzat Muhammed h. 143/m.760'da bölgeye geldi ve h.144/m.761 yılında Ebu'l-Hattab ile pek çok Harîciyi öldürmeyi başardı; Bunun üzerine o, Kuzey Afrika valiliğine getirildi.[219] Aynı yıl Kayravan'ı da ele geçirerek - Orta Mağrib (Cezayir) ve Uzak Mağrib (Fas) hariç - Kuzey Afrika'yı Abbâsî Devleti'ne bağladı.[220]

[209] S. Bâcıyye, age., s. 23-24.
[210] G. Yver, "Berbers", EI2 Leiden, 1986, I, 1175; Alfred Bell, el-Firaku'l-İslamiyye fi Şimali'l-İfrikî, trc. A. Bedevî, Beyrut, 1987, s. 169.
[211] John J. Sanders, A. History of Medieval İslam, London, 1965, s. 93.
[212] A. H. Hac, age., s. 112.
[213] İbn Izârî Merrâkuşî, el-Beyânu'l-Muğrib, nşr.G. S. Colin, E. Levi-Provencal, Beyrut, 1983, I, 64-66;
[214] İbn Izârî, age., I, 67-69.
[215] İbn Izârî, age., I, 69-71.
[216] İbn Izârî, age., I, 70-71.
[217] A. H. Hac, age., s. 125-126.
[218] A. H. Hac, age., s. 128.
[219] İbn Izârî, age., I, 71.
[220] İbn Izârî, age., I, 72.

Muhammed bölgenin orta ve batısında kurulmuş olan küçük Hâricî devletciklere pek dokunmadı. Çünkü Abbâsî Devleti, Hâricî hareket önünde tampon bir bölge olarak sadece Ifrikiyye'nin (Kuzey Afrika'nın batı kısmı) ellerinde kalmasına özen gösteriyor[221] ve bölge halkı tarafından benimsenmiş olan Hâricî hareketi, Kuzey Afrika'nın merkezden uzak bölgelerinde sınırlı bir alanda tutarak izole etmek istiyordu.

Yemenî taraftarlığı ve baskıcı tutumundan dolayı Mudarî askerleri Muhammed b. Eş'as'e başkaldırarak Kayravan'dan kovdular. Bu olay üzerine Mansur h.148/m.765'de Ağleb b. Salim'i vali olarak bölgeye gönderdi.[222]

Ağleb'in valiliğe gelir gelmez Kayravan surlarını tahkim ve yenilemesini kendilerine yönelik kapsamlı ve uzun vadeli bir operasyonun başlangıcı olarak değerlendiren Hâricîler ve özellikle de en büyük Berberî kabilesi Zenate, Ebu Kurra es-Sufrî liderliğinde h. 150/m. 767'de isyan etti.[223]

Ağleb, Ebu Kurra'yı yenmeyi başardı; fakat Mudarî-Yemenî rekabeti sonucu isyan eden komutanı Yemenî Hasan tarafından aynı yıl içerisinde öldürüldü.[224]

Ağleb'in katli üzerine Mansur, gözüpek komutan Ömer b. Hafs'ı bölgeye vali olarak atadı. Ömer bölgede sükûneti temin etmeyi başardı. Ancak h.153/m.770 yılında Mansur'un Orta ve Uzak Mağrib'deki Hâricîler'i temizlemek için yapılacık operasyonun mezkezi olarak Tubne şehrinin surlarını inşa ettirmesi üzerine Sufriyye ve İbâdiyye güç birliği yaparak isyan ettiler.[225]

Taberî ve İbn Kesir'e göre, Ebu Hatim komutasında 350 bin kişilik devasa bir güçle Tubne şehrini kuşattılar.[226] Ömer, bir hile ile Sufriyye ve İbâdiyye arasındaki ittifakı bozarak kuşatmayı kırmayı başardı. Ancak bu kez Hâricîler bölge başkenti Kayravan'ı kuşattılar. Ömer, Kayravan'ın imdadına yetişti; fakat Hâricîler Kayravan'ı tekrar kuşatma altına aldılar. Ömer, h.154/m.771'de bu kuşatmayı kırmak için yaptığı bir operasyon esnasında öldürüldü.[227]

Kayravan da Ebu Hatim'in eline geçince, Kuzey Afrika'da şöyle bir siyâsî tablo ortaya çıktı:

Trablus ve İfrikiyye Ebu Hatim liderliğindeki İbâdiyye'nin hakimiyeti altına girmişti.

Orta Mağrib (Cezayir)'de Tahart merkezli Abdurrahman b. Rüstem Devleti vardı.

Uzak Mağrib (Fas)'de ise Ebu Kurra es-Sufrî'nin kurduğu Tilimsan merkezli Sufriyye Devleti ve Sicilmase merkezli bir başka Sufriyye Devleti bulunuyordu.

Kayravan ve Zab bölgesindeki küçük garnizonlar dışında Abbâsîler'in bölgede nüfuzu kalmamıştı.[228]

Mansur'un 60 bin kişilik bir ordu ile gönderdiği Yezid b. Hatim h.155 yılının başlarında (m. 722) İfrikiyye'ye ulaşabilmişti. Yezid ile Ebu Hatim'in arasındaki şiddetli çatışmada Ebu Hatim ve 30 bin Hâricî öldürüldü. Diğer Hâricî birliklerin de üstesinden gelen Yezid, h.156/m.773'de Orta ve Uzak Mağrib hariç bütün Kuzey Afrika'yı kontrolü altına

[221] Seyyid Abdülaziz Salim, Tarihu'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî, İskenderiye, 1982, s. 259.
[222] İbn Izârî, age., I, 73-74.
[223] İbn Izârî, age., I, 74.
[224] İbn Izârî, age., I, 75
[225] A.y.
[226] Taberî, age., VIII, 42; İbn Kesir, age., X, 113.
[227] İbnu'l-Esir, age., V, 196-197.
[228] A.H. Hac, age., s. 141.

aldı. Yezid'in h.170/m.786 yılındaki vefatına kadar bölgeye sükûnet ve istikrar hâkim olmuştur.[229]

İbnu'l-Esir, Ömer b. Hafs'ın mücadeleye başlamasından Yezid'in bölgeye hakimiyetine kadar geçen süre içerisinde Hâricîler ile Abbâsî ordusu arasında 375 çarpışmanın meydana geldiğini belirtmektedir.[230]

Mansur, devlete karşı gerçekleştirilen isyanlarla mücadeledeki azmini ve sabrını bu isyanlarda da ortaya koymuştur. Binlerce kilometre mesafeye rağmen, asla yılmadan uzun yıllar milyonlarca dirhem paralar harcayarak ve de İbnü'l-Eş'as, Ömer b. Hafs ve Yezîd b. Hâtim gibi seçkin komutanlar göndererek Hâricîler'e karşı mücadelesini sürdürmüştür.

Bu mücadelesi neticesinde, Devletü Beni Midrâr, Devletü Beni Rüstem ve Devletü Ebi Kurra gibi devletçiklerin sahip oldukları topraklar hariç, bütün Kuzey Afrika'da devletin otoritesini temin etmiştir. Mansur'un bu devletçiklere müsamaha göstermesinin nedenleri şunlardır:

1- Hâricîler'e bu devletçikler bünyesinde toplanma fırsatı tanıyarak, bölgeyi Hâricî faaliyetlerden arındırmak.

2- Endülüs Emevî Devleti ile aralarında bir tampon bölge bırakmak.

Kuzey Afrika'daki bu Hâricî isyanlar, Hâricî tarihi açısından büyük önem arzetmektedir. Zira, doğudaki büyük çabalarına rağmen, kendilerine ait bir devlet kuramayan Hâricîler, batıda -küçük bir alanda bile olsa- bu arzularını gerçekleştirebilmişlerdir. Ayrıca bu devletçikler sayesinde, bölge insanı Berberîler, bağımsızlık ve kavmiyetçilik duygularını ifade edebilme imkânı bulmuşlardır.[231] Hâricîler'in bölgede daha kapsamlı başarı elde edememelerini ise şu sebeplere bağlayabiliriz:

1- Hâricîliğin bölgedeki iki kolu olan Sufriyye ve Ibâdiyye kendi aralarında, Abbâsîler'e karşı gerekli dayanışma ve birliği temin edememişler, hatta zaman zaman birbirleriyle savaşmışlardır. Ebu Hâtim liderliğinde Ömer b. Hafs'a karşı ittifakları da çok uzun ömürlü olmamıştır.[232] Fakat zamanla Sufriyye'nin, diğer bölgelerde olduğu gibi, Kuzey Afrika'da da Ibâdiyye'nin bünyesi içerisinde eridiğini görmekteyiz.[233]

2- Abbâsî hilâfeti, ardarda seçkin şahsiyetler komutasında ordular sevketmek suretiyle bölgeden asla vazgeçmeyeceğini ortaya koymuş ve nüfuzunu sağlamak için kararlı bir şekilde çalışmıştır.[234]

Bölgedeki Hâricî hareketin özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

Kuzey Afrika Hâricîleri, mezhebin prensiplerini yüzeysel anlamak ve doktrinlerini katı bir şekilde uygulamakla itham edilmişlerdir. Gerçekte Hâricî prensipler sadece zalim imama karşı isyana teşvik etmesine rağmen, çoğu kez onlar adil ve zalim farkı gözetmeksizin Arab valilere karşı isyan etmişlerdir. Halbuki Ömer b. Hafs ve Yezîd b. Hâtim gibi değerli ve adil valiler bölgeyi idare etmişlerdi; fakat Hâricî isyanlar, adaleti tesis etmeyi değil, bilakis Arab idaresini ve idarecilerini hedef almışlardı.[235]

[229] İbn Izârî, age., I, 78-9.
[230] Kamil, V, 197.
[231] M. İsmail Abdürrâzık, Havâric fi Biladi'l-Mağrib, byy, 1976 (Daru's-Sekâfe), s.111.
[232] M. İsmail Abdürrâzık, age., s. 110.
[233] G. Levi Della Vida, "Sufriyye", İA, İstanbul, 1966, X, 783.
[234] M. İsmail Abdürrâzık, age., s. 110.
[235] M. İsmail Abdürrâzık, age., s. 103.

O halde bölgedeki Hâricî hareketlerin, aynı zamanda ırkçı özelliklere de sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ebu'l-Hattâb hariç, isyancı liderlerin tamamının Berberî olmaları, bu iddiayı desteklemektedir.[236]

Bir liderin ortaya çıkması ile başlayıp, ölümü ile sona eren ve yeni bir liderle tekrar canlanan inatçı ve ısrarcı Hâricî hareketlerinin karakteristik özelliğini, bölgedeki hareketlerde de görmekteyiz.[237]

Doğudaki Hâricî hareketlerle temas ve dayanışma içinde olmaması, Kuzey Afrika'daki hareketlerin genellikle en büyük çıkmazı olmuştur. Şayet aralarında güçlü bir dayanışma ve sağlam bir irtibat olabilseydi, Hâricîler daha başarılı ve kalıcı olurlardı.[238]

Sözkonusu ettiğimiz bölgeler dışında, Uman, Bahreyn, Yemâme, Horasan ve Sicistan bölgelerinde de küçük çaplı bazı Hâricî hareketlerine de rastlamaktayız.

IV. Şiî Karakterli İsyanlar

Gerek Emevî gerekse Abbâsî Devleti'ne karşı en güçlü muhalefet blokunu oluşturan Şia'nın, Mansur döneminde, Abbâsî Devleti'ni tehdit eden güçlü isyanına geçmeden önce, isyanın gerekçelerini anlayabilmek için, fırkanın oluşum döneminden Mansur dönemine kadarki olayların seyrini kısaca aktarmak istiyoruz:

Tarih boyunca, tek bir tanım içerisine sokabileceğimiz bir Şia fırkasından bahsedemeyiz. Peygamber(a.s.), Ebu Bekir (r.a.) ve Ömer (r.a.) dönemindeki Şia ile, Hz. Ali'nin etrafında Basra ve Kûfe'de toplanan Şia ve Hucr b. Adiyy, Süleyman b. Surad liderliğindeki Şia arasında büyük farklar vardır. Yine bu Şia fırkalarının hepsi, bir kelam mezhebi olarak ortaya çıkan Ca'fer es-Sâdık dönemindeki Şia'dan; on iki imama inanan Şiadan; Ehli Sünnete yakın Zeydiyye Şiası'ndan ve İsmailiyye Şia'sından farklıdır. Bütün bu farklılıklar, Şia fırkasına girift bir görüntü vermektedir.[239]

Bu bünyesel farklılıkların yanısıra, fırkanın başlangıç tarihi konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hz. Peygamber(a.s.) in hayatında; Hazret-i Peygamberin vefatından hemen sonra; Hz. Osman (r.a.)ın hilâfeti döneminde; tahkim olayından sonra; Hz. Hüseyin'in katlinden sonra Şia'nın ortaya çıktığına dair farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu farklılıkların sebebi ise, Şia'nın oluşumunda farklı hadiselerin tesirinin olmasıdır.[240]

İlk dönemlerde, Hz. Ali'nin hilâfete daha layık olduğunu savunan, siyâsî bir grup olmaktan öte geçmeyen Şia, Hz. Ali'nin halîfe olması ile, onun imam ve vasî olduğunu iddia etmeye başlamıştır.[241] Hz. Ali'nin öldürülmesi ve Hz. Hasan'ın Muaviye lehine hilâfetten çekilmesi ile, artık Şia bir muhalefet bloğu haline geldi.[242]

Emevîler döneminde ilk Şiî hareket, Hz. Ali'ye minberden yapılan lanetlere bir tepki olarak Hucr b. Adiyy tarafından gerçekleştirilmiştir. Organizeli ve belirli bir siyâsî

[236] M. İsmail Abdürrâzık, age., s. 101-102.
[237] H. F. Zaînulânî, age., s. 251; M. İsmail Abdürrâzık, age., s. 101.
[238] M. İsmail Abdürrâzık, age., s. 104.
[239] A. Sami Neşşâr, Neş'etu'l-Fikr, II, 1-2.
[240] Semîra Muhtar Leysî, Cihadu'ş-Şî'a, Beyrut, 1398/1978, s. 25.
[241] S. M. Leysî, age., s. 26.
[242] Mehmet Azimli, Abbasî Dönemi Şiî Karakterli İsyanlar (750-1000 yılları arası), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1994, s. 9.

hedefi olmayan sırf tepkisel bir hareket olarak değerlendirebileceğimiz Hucr'un hareketi, tamamıyla Şiî motifler de taşımamaktadır.[243]

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da öldürülmesi, Şia'nın fikirlerinin kristalize olmasına ve siyâsî-dînî bir fırka haline gelmesine yol açmıştır. Ayrıca Kerbela faciası, Şiîlik ruhunun gelişmesine ve derinleşmesine, taraftarlarının artmasına tesir etmiştir. Hatta, Şiî hareketin 10-Muharrem'de ortaya çıktığı bile söylenebilir.[244]

Hz. Hüseyin'in Kerbela'da katli, İslâm toplumunda derin bir teessür ve Emevî Devleti'ne karşı büyük bir öfke yarattı. İlk organizeli, siyâsî-dînî görüşleri ve hedefleri olan Şiî hareketi diyebileceğimiz "*Tevvâbûn*" hareketi, bu olayın akabinde cereyan etti.[245] Şia kitlesinin ilk samimi insanları olarak değerlendirebileceğimiz Tevvâbûn grubunun bu başarısız hareketi, pek çok acı hatıralarla tarihteki yerini almıştır.[246]

Hz. Hüseyin'in intikamını almak için ortaya çıkan ve bir takım şahsî ihtirasları da içerisinde barındıran Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafî'nin hareketi,[247] Şia'nın dinî görüşlerindeki ilk önemli kırılmaları meydana getirmiş ve "*Muhtâriyye*" veya "*Keysâniyye*" denilen batıl bir fırkanın ortaya çıkmasına neden olmuş ve daha pek çok batıl fırkaların görüşlerine de kaynaklık etmiştir.[248]

Muhtâr'ın hareketinden sonra, Şiî hareketlerde bir fetret dönemine girilmiştir. Emevî Devleti'nin son dönemlerine kadar bu sessizlik devam etmiştir. Bu sessizliğin sebebi, Alioğulları'nın Muhammed b. Ali liderliğindeki Abbâsî hareketine destek vermeleri olabilir.[249]

Şimdi, Abbâsî Daveti dönemindeki Abbâsoğulları ile Alioğulları arasındaki ilişkilere temas edeceğiz.

"*Alioğulları*" ve "*Abbasoğulları*" ifadeleri, h. 132/m.750 yılının başlarında ortaya çıkmıştır. Daha önceleri, bu iki grubu da içerisine alan "*Hâşimîler*", "*Haşimoğulları*" veya "*Âlu'l-Beyt*" ifadeleri kullanılmakta idi. Her iki grup da kendisini diğerinden ayrı görmemiş ve Emevîler'e karşı birlikte mücadele etmişlerdir.[250]

H. 100/m. 718 yılında başlayan Abbâsî Daveti'ne kadar Abbasoğulları hilafete yönelik siyâsî faaliyetlerde bulunmamışlar, bu süre içerisinde Alioğulları'nı desteklemişlerdir.[251] Abbâsî ailesi içerisinde siyasete ilgi duyan Muhammed b. Ali de ancak Şiî lider Ebu Haşim'in vefatı ile daveti başlatabilme fırsatı bulmuştur. Fakat işe sıfırdan başlamamış, Ebu Haşim'in Şiî hareketin liderliğini kendisine bıraktığını iddia ederek davetini mevcut organize olmuş Şiî potansiyeli üzerine kurmuştur.[252] Mezhepler tarihi ve tarih yazarları, Abbâsî Daveti'nin Muhtar ve Ebu Haşim'in kurdukları Keysaniyye ve Hâşimiyye fırkalarına dayandığı konusunda hemfikirdirler.[253]

Abbasoğulları hilafet iddiaları için bazı argümanlar kullanmışlardır:

[243] Hasan Onat, Emeviler Devri Şiî Hareketleri ve Günümüz Şiîliği, Ankara, 1993, s. 59, 61.

[244] S. M. Leysî, age., s. 27.

[245] A. y.

[246] H. Onat, age., s. 88.

[247] H. Onat, age., s. 113.

[248] G. R. Hawting, "Mukhtâr b. Abî 'Ubayd", EI2, Leiden, New York, 1993, VII, 523-524.

[249] Nahide Bozkurt, "Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin İsyanı", (Yayınlanmamış Makale), s. 2.

[250] Ahmed Şelebî, Mevsûatu't-Târîhi'l-İslâmî ve'l-Hadârati'l-İslamiyye, Kahire, 1978, III, 27.

[251] I. A. Fakî, age., s. 16.

[252] Reynold A. Nicholson, A Literary History of the Arabs, Cambridge, 1969, s. 250.

[253] Nebih Akıl, "Ba'du Ahdâsi'd-Devleti'l-Abbâsîyye" Dirâsât Tarihiyye, Sayı: 4, Dımeşk, 1401/1981, s. 75.

1- Ebu Hâşim vefat ederken hilafet haklarını Abbâsîler'e devretmiştir.[254]

2- Ali soyundan gelmek Alioğulları'na hilafet hakkı veriyorsa, Hz. Peygamber (a.s.) in amcası Abbas'ın soyundan gelmek haydi haydi bu hakkı Abbasoğulları'na verecektir.[255]

3- Abbâsîler, şair ve yazarları iddiaları destekleyen şiir ve yazılar yazmaya teşvik etmişler, Hz. Peygamber (a.s.) ile Hz. Ali (r.a.)'nin ağzından hilafetlerini destekleyen hadisler uydurmuşlardır.[256]

4- Özellikle Mansur, ilk dönemlerden beri toplumun kurtarıcı olarak baktığı ve beklediği "*Mehdi*" ismini oğluna vererek, hilafet iddialarında bu inancı kullanan Alioğulları'na karşı konumunu güçlendirmiştir.[257]

Ebu'l-Abbas'ın iktidara gelmesiyle iktidarın ellerinden kaçtığını farkeden Alioğulları, tekrar uzun bir mücadele dönemine girdiler.[258] Onlara göre artık Abbâsîler de, Emevîler gibi haklarını gasbeden zalimler idi.

1. Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin İsyanı

Abbâsî Devleti kurulduğu zaman Alioğulları içerisinde iki önemli simadan biri -diğeri Cafer es-Sadık'tır-ve Hasanoğullarının büyüğü Abdullah b. Hasan'ın oğlu Muhammed, h.100/m.718 yılında,[259] Medine'de doğmuş ve büyümüş[260] devrin ileri gelen alimlerinden ders almış,[261] ilim sahibi, cesur, cömert ve yalnızlığı seven bir kişi idi.[262] Kaynaklar, onun "*el-Erkat,*" "*el-Mehdî,*" "*en-Nefsüzzekiyye* (*Arınmış Ruh*)" ve "*Sarîhu Kureyş*" lakaplarından bahsederler.[263]

Muhammed, hilafeti Abbâsoğulları'na kaptırdıkları h.132/m.750 yılından itibaren 13 yıldır sürdürdüğü davetini h.145/m.762 yılında bazı sebeplerden dolayı isyana dönüştürmeye karar verdi. Bu sebeplerden kısaca bahsedelim:

Muhammed, kendisini hilafete daha layık görüyor ve Abbâsîler'i meşru haklarını gasbeden ve kendilerini hilafet konusunda aldatanlar olarak değerlendiriyordu.[264] Muhammed'in bu duygu ve düşüncesini isyanın temel sebebi olarak kabul edebiliriz.

Bunun yanısıra tarihçiler isyanın başka sebeplerini de aktarmışlardır:

Taberî ve Ebu'l-Ferec'e göre Muhammed, Medine valisi Riyah'ın kardeşi Musa'yı tutuklaması üzerine onu kurtarmak için isyanı başlatmıştır.[265]

Ezdî, babası Abdullah'ın Mansur'un hapishanesinde ölmesi üzerine intikam için Muhammed'in isyan ettiğini söylemiştir.[266]

Mesudî ise, akrabalarının tutuklanması üzerine Muhammed'in isyan ettiğini belirtmektedir.[267]

[254] Faruk Ömer, Buhûs fi't-Târihi'l-Abbasî, Beyrut, 1977, s. 52.
[255] F. Ömer age., s. 65-66.
[256] F. Ömer age., s. 67-68.
[257] F. Ömer age., s. 66-67.
[258] Süheyl Zekkar, age., 262.
[259] Ebu'l-Ferec, Makâtilu't-Talibiyyîn, nşr. A. Sakr, Kahire, ts. (Daru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye), s. 237.
[260] Hayruddin ez-Ziriklî, el-A'lâm, Beyrut, 1980, VI, 220.
[261] Ebu'l-Ferec, age., s. 238, 241.
[262] Ebu'l-Ferec, age., s. 233; İbn Hacer, Tehzîbu't-Tehzîb, Beyrut, 1325-1327/1907-1909, IX, 252.
[263] Ziriklî, age., VI, 220; Kummî, Kitabu'l-Makâlât ve'l-Fırak, nşr. M. C. Meşkur, Tahran, 1963, s. 284-285.
[264] H. F. Zainulanî, age., s. 274.
[265] Taberî, age., VII, 558; Ebu'l-Ferec, age., s. 224.
[266] Ezdî, age., s. 181.

Ayrıca Taberî ve Ebu'l-Ferec, şehirde esen terör havasından iyice bunalan Medineliler'in teşvik ve tazyiki neticesinde Muhammed'in isyan ettiğini de söylemişlerdir.[268]

Tarihçilerin aktardığı bütün bu olayların Muhammed'in isyanında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte, gerekli hazırlıkları tamamlamadan isyan etmesi için, Mansur'un Muhammed'i kışkırtıcı ve kurnaz politikalarının katkısı da inkar edilemez.[269]

Muhammed, h.145 yılının Recep ayının ilk günü (25-Eylül-762) 250 kişi ile isyanını başlattı. Hemen hapishaneye giderek tutukluları serbest bıraktı, beytu'l-male el koydu ve Medine valisi Riyah ve adamlarını tutuklayarak hapsetti.[270]

Medineliler'in biatını aldıktan sonra Mekke, Yemen ve Şam'a valilerini atadı. Şamlılar Muhammed'in valisini şehre sokmadılar.[271] Diger iki bölge ise Muhammed'e biat ettiler.[272]

Mansur, isyanı haber alınca, inşası ile meşgul olduğu Bağdat'tan Kufe'ye oradan da başkente geçerek halka tehdit ve şiddet dolu bir hutbe okudu ve iştişarelerde bulundu.[273] İlk olarak, bölgeyi ekonomik ambargo altına almak için Mısır valisine bir mektup yazarak Hicaz'a giden erzaka engel olmasını istedi. Ardından Kufe'ye geçerek ani bir baskına maruz kalmamak için şehrin etrafına hendek kazdırdı.[274]

Bunlardan sonra Mansur, gerekli hazırlıklar için zaman kazanmak, barışçı yollarla meseleyi çözmek istediği mesajını kamuoyuna vermek ve tekliflerini reddederse Muhammed'i isyancı olarak takdim ederek olayların sorumluluğunu ona yükleyebilmek gayesi ile bir mektup yazdı.[275] Muhammed'in bu mektuba cevabına, uzunca bir cevapla karşılık vererek Mansur Muhammed'in iddialarını çürütmeye çalıştı.[276] Ancak mektuplaşmalar bir sonuç vermemiş, harp kaçınılmaz hale gelmişti.

Halife, yeğeni İsa b. Musa'yı 6 bin kişilik bir ordu ile Medine'ye gönderdi.[277] İsa, 12- Ramazan- 145/4-Aralık-762 Cumartesi günü Medine'nin tepelerine ulaştı ve şehre 4 mil uzaklıktaki Cürf'de karargahını kurarak savaş için hazırlıklara başladı.[278]

İsa, Mansur'un direktifi doğrultusunda Muhammed'e eman teklifinde bulundu; fakat bunu Muhammed şiddetle reddederek İsa'yı biata çağırdı. Bundan bir sonuç alamayan İsa, Medine'ye saldırdı. Savaş fazla sürmedi; 14-Ramazan-145/6-Aralık-762 Pazartesi günü Muhammed'in öldürülmesiyle şehir teslim oldu.[279]

Yaklaşık 2,5 ay süren[280] Muhammed'in isyanı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu önemli isyanın başarıya ulaşamamasının nedenleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz:

---

267 Mesudî, age., III, 306.
268 Taberî, age., VII, 553; Ebu'l-Ferec, age., s. 260-261.
269 Taberî, age., VII, 559.
270 Taberî, age., VII, 554-557.
271 Taberî, age., VII, 572.
272 Taberî, age., VII, 561-573.
273 Belâzurî, age., III, 267; Taberî, age., VII, 563.
274 Belâzurî, age., III, 268.
275 H. F. Zainulanî, age., s. 282.
276 Bu mektuplar için bkz. Taberî, age., VII, 566-671.
277 Mesudî, age., III, 307.
278 Taberî, age., VII, 583,585.
279 Taberî, age., VII, 557,584.
280 Taberî, age., VII, 609.

Mansur, yakınlarını hapsetmek ve valileri aracılığıyla ona çok yoğun bir baskı uygulamak suretiyle Muhammed'in apar topar ve hazırlıksız isyanına neden olmuştur.[281]

İsa'nın ordusu Medine'ye yaklaşırken Muhammed bir hutbe okuyarak taraftarlarını yanında kalıp kalmama konusunda serbest bırakmıştır. Bu esnek tavır, Muhammed'in saflarında çözülmelere yol açmıştır.

Muhammed'in isyanı için ekonomik ve beşeri kaynaklar açısından yetersiz olan Medine'yi seçmesi büyük bir hata idi. Medine artık bir kültür merkezi haline gelmişti. Ayrıca Mansur'un ekonomik ambargosu Medine'yi daha da güç bir duruma sokmuştu.

Muhammed, Medine'nin kuzey tarafını hendek kazarak bir savunma harbini tercih etmişti.[282] Bu taktik, hem tecrübeli süvari birliği karşısında etkisiz kalmış hem de Muhammed'in askerlerinin manevra kabiliyetini daraltmıştı.

Alioğulları'nın diğer kolu Hüseyinoğulları'nın lideri Cafer es-Sadık'ın Muhammed'i desteklememesi; bu gruptan isyana katılanların oranını olumsuz etkilemiştir.[283] Bu da hareketin gücünü zayıflatmış ve halk arasında motivasyon eksikliğine neden olmuştur.

Muhammed'in isyanı, bazı önemli sonuçlar ortaya koymuştur:

İsyanın sona ermesinden sonra İsa b. Musa Hasanoğulları'nın ve isyana katılmamış olmasına rağmen Cafer es-Sadık'ın mallarına el koymuştur. Bu mallar, ancak Mehdî tarafından sahiplerine iade edilmiştir.[284]

İsyan sonrası Medine'de ortaya çıkan kaos ve kargaşa ortamı ve biraz da isyan esnasında madden ve manen yıpranmış olan efendilerinin kışkırtmaları kölelerin isyanına neden olmuştur.[285]

İsyan esnasında Medine'ye konulan ekonomik ambargo devam etmiş, ancak Mehdî zamanında kaldırılmıştır.[286]

Mansur, isyandan dolayı Bağdat'ın inşasını durdurmak zorunda kaldığı için şehrin inşası 7 ay gecikmiştir.

Mansur Muhammed'in mektuplarına verdiği cevaplarda Abbâsî ideolojisinin dînî, siyâsî ve sosyal temellerini ortaya koymuş, zamanla bu dayanaklar güçlendirilmiştir.

Muhammed'in isyanı çok geniş bir tabanda destek görmüştür. Cüheyne, Müzeyne, Eslem, Gifar, Süleym, Bekr gibi önemli kabileler;[287] İmam Malik, Muhammed b. Aclan, Süfyan es-Sevrî gibi alimler;[288] Zeydiyye, Mutezile, Mugîriyye gibi fırkalar;[289] ayrıca Ensar'ın çocukları, Ömer ve Zübeyr'in torunları[290] bu isyanı madden ve manen desteklemişlerdir.

Hâşimîler içerisinde Cahiliyye'den beri ilk kez siyâsî anlaşmazlık neticesinde kan dökülmüştür. Artık bu kavga nesiller boyu sürmüş ve Arablar, bunun neticesinde diğer milletler karşısında siyâsî üstünlüklerini kaybetmişlerdir.

[281] S. M. Leysî, age., s. 169-171.
[282] Taberî, age., VII, 581.
[283] H. Kennedy, age., s. 133.
[284] Taberî, age., VII, 603.
[285] Bu isyan için bk. C. Zorlu, age., s. 233-238.
[286] İbnü'l-Esîr, age., V, 161.
[287] Muhammed Ammara, el-İslâm ve's-Sevra, Kahire, 1408/1988, s. 248-249.
[288] A. S. Neşşâr, age., II, 140.
[289] A. S. Neşşâr, age., II, 140; F. Ömer, Buhus, s. 81-82; M.Watt, age., 192.
[290] Ali İbrahim Hasan, Tarihu'l-İslami'l-Am, Kahire, ts., (Meketebtu'n-Nehdati'l-Mısriyye), s. 352.

Mansur ile Muhammed'in karşılıklı yazdıkları ve Arab edebiyatı açısından da önemli olan bu nefis mektuplar, bu isyanı diğer Şiî isyanlarından ayırmaktadır. Her ne kadar pratikte bir fayda temin etmemişse de bu mektuplar, o günün dînî, siyâsî ve sosyal anlayışlarını ortaya koyması açısından çok önemlidir.

Mansur, Muhammed'e yazdığı ilk mektupda isyandan vazgeçtiği takdirde 1 milyon dirhem vereceğini vadediyordu. Oldukça eli sıkı olan Mansur'un devletin bekası sözkonusu olunca aşırı cömert ve savurgan olduğunu görmekteyiz.

2. İbrahim b. Abdullah İsyanı

İbrahim, kardeşi Muhammed gibi seçkin bir çevrede yetişmiş, alim, şair ve cesur bir kişi idi.[291] İbrahim, Muhammed'in hem davetçisi,[292] hem de veliahtı idi.[293] İbrahim'in isyan için seçtiği Basra, Medine'den farklı olarak isyana daha uygun bir merkez idi. Şöyle ki: Basra, önemli bir ticaret merkezi olmanın yanısıra, bir hareket için önemli stratejik bir konuma sahip idi.[294] Deniz yoluna açık oluşu, ona ayrı bir önem kazandırıyordu.

Siyâsî eğilim açısından Basra ne Abbâsî ne de Şia yanlısı idi. Muhammed b. Ali, Basra'yı Osman taraftarı olarak tanımlamıştı.[295] Fakat bu, Basralılar'ın Emevî taraftarı veya Alioğulları'na karşı oldukları anlamına gelmiyordu.[296] Bir askerî üs olarak kurulan Basra'ya askerî tecrübe ve yetenekleri üstün Bedevî Arab kabileleri yerleşmişti. Farklı kabileler, aynı zamanda kültürel, sosyal ve dînî farklılıkları da temsil ediyordu. Bu çeşitlilik, düşünce dünyasına da yansımış, Hâricîlik, Mutezile, Şia, Murcie, Zındıklık, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi unsurların yaşayabilmesine zemin hazırlamıştı.[297]

İbrahim'in Basra'da başlattığı isyan, Medine'deki Muhammed isyanından ayrı değil, bilakis onun bir parçası ve uzantısı niteliğindeydi.[298] Mansur'u iki ateş arasında bırakmak için aynı tarihte isyan etmeye karar vermişler;[299] fakat bazı nedenlerden[300] dolayı Muhammed daha önce isyan etmek zorunda kalmıştı. İbrahim ise ancak kardeşinden iki ay sonra 1- Ramazan- 145/23-Kasım-762 tarihinde isyan edebildi.[301]

İsyana, Ebu Hanife de dahil Kufe alimleri,[302] Zeydiyye ve Mutezile'den büyük bir grup[303] destek verdiler. Basra valisi Süfyan b. Muaviye de İbrahim'i destekliyordu. İbrahim, şehrin hazinesindeki iki milyon dirhemi ele geçirerek ekonomik gücünü de artırdı.[304] Kısa zaman içerisinde Basra dışında, Ahvaz, Fars, Vasıt, Kirman, Kesker, Medain ve Sevad

[291] Kummî, age., s. 209.
[292] İbn Kesir, age., X, 94.
[293] İbn Abdirabbih, age., V, 336.
[294] F. Ömer Abbâsiyyun, I, 204.
[295] Makdisî, age., VI, 59.
[296] F. Ömer, age., I, 204.
[297] A.y.
[298] Muhammed Ammâra, İslâm ve Felsefetu'l-Hukm, Beyrut, 1979, s. 708.
[299] İbn Kesir, age., X, 85.
[300] Bu nedenler için bk. C. Zorlu, age., s. 209-210.
[301] Taberî, age., VII, 634.
[302] Taberî, age., VII, 643; Ezdî, age., s. 188-189.
[303] Mesudî, age., III, 308.
[304] Taberî, age., VII, 635.

eyalet ve şehirlerini kontrolü altına aldı.[305] Bu başarısından dolayı ona "*Müminlerin Emiri*" lakabı verildi.[306]

İsyan esnasında Kufe'de olan Mansur, ne yapacağını şaşırmıştı; çünkü yanında sadece iki bin kişi vardı. Diğer 30 bin askeri Rey'de Mehdî'nin yanında; 40 bin askeri İfrikiyye'de Muhammed b. Eşas'ın komutasında; geri kalanlar da İsa b. Mûsâ ile Medine'de idi.[307]

Mansur, İsa'ya bir mektup yazarak hemen gelmesini istedi. Muhammed'in isyanını bastırmış ve ardından umre için ihrama girmiş olan İsa derhal bölgeye hareket etti.[308] İsa gelinceye kadar halife, İbrahim'in elindeki bazı şehirleri geri alarak çemberi daralttı.[309]

İbrahim, 1-Zilkade-145/21-Ocak-763 Cuma günü 100 bin kişilik ordusu ile Basra'yı terkederek Kufe'ye, Mansur'a doğru hareket etti ve Bahamra isimli köye ordugahını kurdu.[310] İsa da buraya geldi ve ordusunu İbrahim'in karşısına yerleştirdi. İki ordu 25-Zilkade-145/14-Şubat-763 Pazartesi günü savaşa tutuştular.[311] Sayıca üstün olmasına rağmen İbrahim savaşı kaybetti ve aynı gün öldürüldü.[312]

İbrahim'in başarısızlığının sebeplerinden bir kaçını aktarmak istiyoruz:

1- Başarısızlığın en önemli sebebi, daha önce anlaştıkları gibi iki kardeşin aynı zamanda isyan edememeleridir. Eğer ikisi de aynı zamanda isyan edebilselerdi bu Abbâsî Devleti'nin sonu olabilirdi. Zira Mansur, teker teker isyanları bastırmakta bile zorlanmış, hatta ikinci isyanda kaçmayı bile düşünmüştür.[313]

2- İbrahim olaylar karşısında askerî ve idarî açıdan güçlü bir tavır ortaya koyamamış ve insiyatif kullanamamıştır. Alınması gereken tedbirler ve kararlar konusunda çekimser davranmıştır.

3- İbrahim'in başarısızlığında, rakibi Mansur'un siyâsî ve askerî dehasının payı unutulmamalıdır. O, her türlü olumsuzluklara rağmen, sabır ve azimle İbrahim'e karşı mücadelesini sürdürmüştür.

4- İbrahim'in taraftarları farklı dînî ve sosyal gruplardan meydana geliyordu. Bu sosyal ve dînî farklılık, gruplar arasında rekabete ve çekişmeye yol açmıştı.

İbrahim'in isyanı, Hasanoğulları'nın devlete karşı gerçekleştirdikleri son isyandır. Muhammed ve İbrahim'in isyanı öncesi ve sonrasında Mansur, Hasanoğulları'ndan pek çok önemli şahsiyeti katlettirmiştir. Böylece Hasanoğulları uzun süre siyâsetten uzaklaşmışlardır.

İsyan sonrasında yeni vali Muhammed b. Süleyman b. Ali, Basra eşrafından 55 kişiyi astı, pek çok kişinin mallarına el koydu, evlerini yıktı ve bahçelerini tahrip etti. Valinin 3 bin ev yıktığı 20 bine yakın hurma ağacı kestiği rivâyet edilmiştir.[314]

[305] Ya'kubî, age., II, 377; Uyûn, III, 252; Taberî, age., VII, 635-636; İbn Kesir, age., X, 95.
[306] Kummi, age., s. 209.
[307] Taberî, age., VII, 638-639.
[308] Ya'kubî, age., II, 377.
[309] Taberî, age., VII, 639; İbn Kesir, age., X, 93.
[310] Ya'kubî, age., II, 377. Taberî, age., VII, 643.
[311] Mesudî, Tenbîh ve'l-İşrâf, Leiden, 1893, s. 341.
[312] Taberî, age., VII, 647.
[313] Taberî, age., VII, 647-648.
[314] Ali Zarif Azamî, Muhtasar Tarihi Basra, Bağdat, 1346/1927, s. 64-65.

Mansur, isyana destek veren bazı alimlerin evlerini yıkmış, fetva vermelerini ve hadis rivâyet etmelerini yasaklamıştır.[315] Ebu Hanife de bu işkende furyasından nasibini almış, hatta bazı rivâyetlere göre o, bu yüzden zehirletilmiştir.[316]

Ebu Cafer, bu isyanlardan sonra "*Mansur*" (*Muzaffer*) lakabını almıştır. Çünkü Mansur'un bu zaferi, ilk Abbâsî döneminde hilafeti elde etmeye yönelik etkin çabaların sona erişi manasını taşıyordu.[317]

Bu isyanlarla birlikte beyaz renk, ilk Abbâsî döneminde Şiî isyancıların sembol rengi haline gelmiştir. Tarihçiler, "et-tebyîd" (beyazlara bürünme) terimini Muhammed, İbrahim ve diğer Şiî isyancılar için kullanmışlardır.[318]

Son olarak çağdaş tarihçi İmadüddin Halil'in konu ile ilgili bir yorumunu aktarmak istiyoruz:

"*Meşhur tarihçi Taberî'nin, hiç bir diğer ayaklanmaya vermediği bir önemi vererek bu iki ayaklanmaya, geniş ölçüde yer ayırması,*[319] *hiç kuşkusuz bir takım gerçeklerin varlığını ortaya koymaktadır:*

En başta, halkın kültürel ve sosyal plânda bu ayaklanmalara önem vermesi ve ayaklanmalara ilişkin pek çok belgeyi koruyabilmiş olması gelmektedir. Çünkü bu ayaklanmalar, propaganda aşaması sırasında Abbâsîlerce sözü verilen hedeflerin revizyona uğraması yüzünden ortaya çıkan ve büyük halk yığınlarının içine düştüğü hayal kırıklığından kurtuluşun bir odak noktası niteliğindeydi.

İkinci gerçek, bu ayaklanmaların tarihsel açıdan önemidir. Çiçeği burnunda Abbâsî Devleti'nin varlığını tehdit eden ve neredeyse yıkacak olan bu ayaklanmalar, yeni devleti uzun bir süre uğraştırmış; Güneyde Mekke-Medine, Kuzeyde Basra ve çevresi olmak üzere geniş bir alana yayılmıştı.

Üçüncü gerçek, bizzat Taberî'nin bu iki ayaklanmayı benimseyen bir siyasal tavır sahibi olmasıdır. Sunduğu rivâyetler, genel çizgileriyle isyancılara ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Öyle ki bu tavır, Mansur'un isyanı ve isyanın nedenleri hakkında izlediği politikaya-hafif de olsa- gölge düşürmektedir. Sanıyoruz ki eğer Taberî, kitabını Abbâsîler'in egemen olduğu bir ortamda yazmasaydı, bu gölgenin derinliği daha da artacaktı."[320]

Mansur döneminde söz konusu ettiğimiz bölümlere dahil edemeyeceğimiz bir dizi küçük çaplı isyanlar da meydana gelmiştir; fakat biz onlardan bahsetmeyi gerekli görmedik.[321]

Ülkenin hemen hemen her yanında Mansur dönemi boyunca patlak veren ve siyâsî, sosyal ve dînî grupların tamamının tepkisinin ifade eden bu isyanlar, Mansur'un becerikli politikaları sayesinde etkisiz hale getirilerek devletin temelleri sağlamlaştırılmıştır. İşte bu çabalarından dolayı da Mansur, tarihçilerin kendisine verdiği "*Abbasî Devleti'nin Gerçek Kurucusu*" ünvanını hak etmiştir

[315] Ebu'l-Ferec, age., 362, 367.

[316] Ebu'l-Ferec, age., s. 368; Zehibî, el-Iber fi Haberi men Ğaber, nşr. Ebû Hacir M. Said, Beyrut, 1405/1985, I, 164.

[317] F. Ömer, Tarihu'l-Irak, s. 75.

[318] F. Ömer, Buhus, s. 250.

[319] Taberî, ayaklanma öncesi olaylarla birlikte 150 sahife bu ayaklanmalardan bahsetmiştir.

[320] Imaduddin Halil, İslâm Tarihi Bir Yöntem Araştırması, trc. Ubeydullah Dolar, İstanbul, 1985, s. 139.

[321] Bu isyanlar için bk. C. Zorlu, age., s. 229-246.